

Industrijsko nasljeđe i gradska svakodnevnica Vareša od socijalizma do demokracije

Ćorić, Mila

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:448723>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-31**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju
Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Mila Ćorić

**Industrijsko nasljeđe i gradska svakodnevnica Vareša
od socijalizma do demokracije**

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Industrijsko nasljeđe i gradska svakodnevnica Vareša od socijalizma do demokracije

Diplomski rad

Student/ica:

Mila Ćorić

Mentor/ica:

Doc.dr.sc. Mario Katić

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mila Ćorić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Industrijsko nasljeđe i gradska svakodnevnica Vareša od socijalizma do demokracije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. studenog 2020.

Sadržaj:

1. UVOD.....	6
2. METODOLOGIJA.....	9
3. TEORIJSKI OKVIR.....	13
4. ETNOGRAFIJA	18
4.1 „Ma, šta ćeš s 300 maraka?“.....	18
4.2 „Nije to crni mrak bio, budimo REALNI.“.....	21
4.3 „Bio sam sretan, imao sam posao.“.....	24
4.4. „Vareš je bio visoko, visoko razvijen!“.....	26
4.5. „Ali pazite, ima potencijala!“.....	29
4.6 „Nek' svi rade da imaju ljudi kredite“.....	31
4.7 „U Domu penzionera“	33
4.8 „Ja ću iz Vareša otići...ali ne daleko.“.....	36
5. KOLEKTIV.....	38
6. INTERPRETACIJA.....	54
7. MOGUĆI POTENCIJAL INDUSTRIJSKE BAŠTINE.....	62
8. ZAKLJUČAK.....	66
9. POST SCRIPTUM	
RUDARSTVO DANAS – PRIJETNJA ILI POTICAJ REGIONALNOM RAZVOJU?.....	67
10. LITERATURA.....	73
11. ELEKTRONIČKI IZVORI.....	75

Industrijsko nasljeđe i gradska svakodnevnica Vareša od socijalizma do demokracije

Ovaj rad je rezultat terenskog istraživanja 2015., 2016. i 2017. u Varešu, Bosni i Hercegovini. Kroz intervjuje, analizu radničkog lista „Kolektiv“ i teorijsku građu iz literature prikazan je razvoj grada od socijalizma do demokracije kroz kontrastiranje poslijeratne postsocijalističke svakodnevice sa nostalgичnim remenescencijama „slavne“ prošlosti. Naglasak se stavlja na formiranje simbola radništva kao i samu promjenu vrijednosti rada i radnika u današnjem suvremenom kontekstu. U pitanje se dovode i mogući potencijali industrijske baštine Vareša te suvremenog razvoja rudarstva.

Ključne riječi: Vareš, svakodnevnica, industrijsko nasljeđe, radnici, nostalgija, iskustvo

Industrial heritage and everyday life of Vareš from socialism to democracy

This paper is the result of fieldwork research in the town of Vareš, Bosnia and Herzegovina conducted in 2015, 2016 and 2017. Through interviews, the analysis of labour newspapers „Kolektiv“ and the theoretical background, the development of Vareš from socialism to democracy is represented contrasting postwar and postsocialist life with nostalgic reminiscences of the „glorious“ past. The emphasis is put on the working class symbol, its formation and change in today's contemporary context. Industrial heritage potential as well as the contemporary development of the mining industry are also brought into question.

Key words: Vareš, everyday life, industrial heritage, workers, nostalgia, experience

1. UVOD

Priče o Varešu me prate od samog djetinjstva. Naime, brat mog djeda je radio i živio u Varešu kao upravitelj odmarališta. Nažalost, zbog prerane smrti, njegovu perspektivu života u Varešu pamtim samo u fragmentima. Svoja sjećanja više povezujem s njegovom ženom, bakom Jelom – kojoj sam se divila cijelo djetinjstvo smatrajući je damom. Kako su me kasnije naučile sugovornice iz udruge žena – „Izvorno vareško“, koje su nas jedne prilike ugostile te nam pripremile „tradicionalni vareški doručak“¹ kao najbolji primjer vareškog gostoprimstva ili „komparativne prednosti, kako je naziva moj sugovornik Boško, referent za okoliš i projekte, baka Jela je pravi primjer „žene vareške“, jer su „vareške žene štedljive, požrtvovane, posvećene obitelji, stroge prema djeci i čiste“. Tijekom posjeta udruzi osnovanoj 2011.godine s ciljem očuvanja tradicije vareškog kraja i promocije vareških proizvoda u domenama ručnih radova, umjetnosti i obrtništva, članice su nam pričale su o nekim svojim idejama u razvoju turizma, no i isticale posebnost „vareške žene“ u opreci s „došljakinjama“ nakon rata koji u grad unose nečistoću i nekulturu, pomalo uništavajući viziju Vareša kao „grada kulture“ i „malog Rima“ – opisima koji se često provlače kroz iskaze.

Sjećam se prvog posjeta Varešu 2015.godine. Zajedno s kolegama bila sam zbunjena i pospana, put vijugavim cestama okruženima šumom bio je dug te s nekoliko presijedanja, od kojih je zadnje bilo u minibusu, u kojem su drugi suputnici izrazili veliku nevjericu prilikom posjeta Varešu pitajući nas „kud ćete baš tamo?“, „što tamo ima za istražiti?“ Iako nisam imala pretjerano velika očekivanja s obzirom da sam znala da mi mogu prouzročiti prepreku prilikom prikupljanja informacija, u podsvijesti su mi ipak bili svi opisi „te ljepote i kulture“ iz djetinjstva. Prilikom ulaska u predgrađe, pozornost mi je uhvatila osamljena kućica s drvenim lijesovima poslaganima ispred. Uхватила me jeza. Ubrzo smo stigli na „autobusnu stanicu“. Bila sam pomalo razočarana, grad je bio tmuran, maglovit i bezbojan. Po dolasku su nas dočekali naši domaćini Roman i Toni Petković² te smo sjeli na kavu u lokalni kafić „Jazz“. Kasnije smo se smjetili u naš smještaj – kuću u obližnjem selu - Strici, koje je bilo naš dom sljedećih godina i gdje smo se svaku večer družili i dijelili iskustva s terena. Već prvi dan smo se uputili u šetnju selom te ono što mi je najviše ostalo urezano u sjećanju prilikom tog prvog posjeta je hladnoća, za koju se ni ja ni moje kolegice nismo adekvatno pripremile. No, tijekom tjedna, Tereza - jedna

¹ O tradicionalnim jelima više piše kolega Matija Zdunić (2018) u svom diplomskom radu "(Re)Prezentacije Vareša kroz prakse i mjesta vezana za prehranu.

² Toni je bivši policajac, sa velikim interesom za etnološke teme. Bio nam je glavni posrednik prilikom stupanja u kontakt sa sugovornicima. Roman, profesor geografije podrobnije je okarakteriziran kasnije u radu. Uvelike su nam pomogli ne samo s pronalaženjem sugovornika, koliko i s prijevozom i bilo kakvim novonastalim problemom. Kao što će biti rečeno i u metodologiji, s vremenom su postali pravi suradnici na radu.

od sugovornica u susjednom selu Zaruđu, mi je posudila topli šal koji mi je pomogao izdržati hladnoću, pa sam se sljedeće godine bolje pripremila. Taj dan smo se blatnom prečicom spustili do restorana Sirena u kojem smo sljedećih godina odlazili na večere te se ugodno družili.

Prilikom prvog posjeta Varešu 2015.godine, primjetila sam kip rudara na ulazu u grad pomalo stajavši posramljeno izgubljenog sjaja kao da je i sam razočaran današnjom situacijom u gradu. Zanimljivo, u literaturi se rudari i rudnici često stavljaju u sintagmu sa suncem – naizgled oprečnim pojmovima, s obzirom na težak rad i tamu i crnilo rudnika, pa sam tako kasnije u listu Kolektiv naišla na izreku „iz tame rudnika uvijek svijetlo sija“ te pomislila vidjevši ga zahrđalog i tmurnog da ovdje već dulje vrijeme „sunce pomalo gubi svoj sjaj.“. Baš kao što se vidi iz potonjeg opisa danas „stoji kao okamenjeni div“ kao „uspomena na ona vremena“, metaforički opisujući bivše industrijske radnike zaposlene u Željezari i Rudniku Vareš koji su danas „na čekanju“, „izolirani“, „marginalizirani“ i „derutni“, što je detaljnije opisano kroz etnografiju i interpretaciju.

„ljudina oslonjena na kramp koji mu život znači jer trebalo je stoljećima roviti utrobu zvjezdanskih brda da domu svome i čeljadi osigura kruh. Danas kroz njegov lik osta samo uspomena na ona vremena...danas stoji kao neki okamenjeni div iz bajke nekako tiho napetih nerava osluškujući ponosno jek sirene tutanj laguma...nekim ženama iz okolnih selama je sličio na svetog Antu pa bi mu se blago poklonile, prekrstile i promrmljale molitvu za svoga čovjeka da se živ i zdrav vrati s rada.“ (List Bobovac, broj 209)

Slika 1. Kip rudara na ulazu u grad (vlastita fotografija, 2016.godina)

Prilikom posljednjeg posjeta Varešu, 2017. godine smo preko lokalnih portala saznali za odabir novog gradonačelnika – Hrvata, većinski odabranog od strane Bošnjaka, što su lokalni

portali tumačili kao razlikovnu osobinu Vareša u odnosu na druge općine, označavajući ga gradom u kojem „se suživot održao“. Po dolasku, pogled mi je pao na cvijeće postavljeno na svjetiljkama na ulazu u grad, a i grad se doimao čišći i življi, kao nagovještaj promjenama koje su se počele događati odabirom novog gradonačelnika koji je za uređenje grada angažirao mlade kao na nekadašnju „radnu akciju“.

Upoznavajući lokalne ljude, od kojih sam s pojedinima razvila jako lijepa prijateljstva, upoznala sam i samu sebe bolje te sam kao istraživač više puta tijekom intervjua zamijenila uloge sa sugovornikom i otvoreno razgovarala o svojim strahovima i težnjama. Odnosno, riječima antropologa Rabinowa “razumijela sam sebe zaobilaznim putem, pomoću razumijevanja drugih”, što pokazuje da etnolog na terenu postaje „instrument pomoću kojeg se odvija etnografsko razumijevanje stvarnosti“ (Potkonjak 2014:32).

Ovaj rad će problematizirati razvoj grada uz željezaru i rudarstvo od socijalizma, s osvrtom na poslijeratno stanje, do svakodnevice u današnjoj modernoj, demokratskoj BiH. Moja tema je prvotno bila oblikovana radničkim narativima, no kao što će se vidjeti detaljnije u radu, kroz poglavlja „Etnografija“ i „Interpretacija“ iz diskursa „iskaču“ i sugovornici koji sami po sebi nisu tipični industrijski radnici. Tijekom istraživanja i opetovanih odlazaka na teren, uz praćenje vijesti na portalima i društvenim mrežama, kao i ostvareni kontakti sa sugovornicima sve veća pažnja je posvećena današnjoj svakodnevici te riječima jednog od sugovornika, „novom vjetru koji prolazi kroz Vareš“, tj. preokretu na turizam i rudarstvo, o kojima će se detaljnije raspraviti, iako nisu središnja tema mog tada.

Sve u svemu, internetski portali proteklih godina uglavnom pišu o Varešu kao gradu s dijagnozom – slomljenom gradu³ ili pak gradu duhova⁴. Iako bi ga tako bilo najlakše definirati, posljednjih se godina ipak vidi veliki preokret, najaktualniji od njih ponovni preokret na rudarstvo uz posredovanje Eastern Mining/Adriatic Metals kompanije o kojoj će biti rečeno nešto više kasnije, no u svakom slučaju za detaljniju analizu bi bilo potrebno još jednom otići na teren. Drugi zanimljiv preokret je onaj na turizam, koji je detaljnije istražila kolegica Palajsa, a ja samo se kroz istraživanje osvrnula na pitanje mogućeg potencijala industrijske baštine u Varešu koje je detaljnije analizirano kasnije u radu, uz usporedbu sa sličnim primjerima iz Hrvatske i drugih europskih zemalja, primjerice Njemačke. Doticaj s ovom temom započeo je u razgovoru s Boškom, višim referentom za okoliš i projekte i velikim entuzijastom razvoja

³ Aljazeera Balkans <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vares-slomljeni-grad>

⁴ HABER.BA <https://www.arhiva.haber.ba/vijesti/bih/173930-varesh-nekada-industrijsko-srediste-danas-grad-duhova>

turizma koji je, kao i mnogi drugi sugovornici, ukazao na problem financija, dugih administrativnih postupaka te neriješenih vlasničkih odnosa oslikavajući probleme suvremene BiH koji su prodrli u sve pore života. Današnji problemi idu uz korak sa zamršenom ratnom i socijalističkom prošlošću tako da pitanje potencijala industrijske baštine oslikava kompleksnu realnost današnje BiH kao jedna od država s najkompliciranijim odnosom prema svojoj prošlosti (Kurtović 2010:4).

Neka od istraživačkih pitanja tijekom intervjua su bila: Koja/e su skupine na rubu društva, marginalizirane? Kako ih društvo percipira? Kakvo je vaše sjećanje na Jugoslaviju? Kakav je bio radnički život? Osjećate li se sigurno? Koji je razlog vašeg ostanka u gradu? Što se tiče hipoteza, moja prva hipoteza je bila da su nostalgični osjećaji Varešana prvenstveno uvjetovani događajem rata i poslijeratnom svakodnevicom, a druga da je Hrvatima teže pronaći posao u gradu, što se tijekom istraživanja pokazalo točnim. Uz činjenicu da će na radnom mjestu „svaki Hrvat biti zamijenjen Bošnjakom“, moji sugovornici opravdavaju taj podatak i brojčanom prevlasti Bošnjaka. Što se tiče osjećaja nostalgije, događaj rata, kao i poslijeratna svakodnevica uvelike bude nostalgične osjećaje, no također, nostalgični osjećaji su uvjetovani općenitim neuklapanjem u današnji sustav te kao način prilagođavanja „neugodnoj“ sadašnjosti, priklanjaju se idejama „slavne“ iako „idilične“ slike Vareša.

1. METODOLOGIJA

Priznajem da sam istraživanje počela „sebično“ i „samodopadno“ kao pravi sveznajući antropolog koji ide „u pohod“ gdje „sve ionako već zna“. S obzirom na sličnu tematiku istraživanja prije nekoliko godina, osjećala sam kao da radim „po šablonu“ i da ću bez problema provesti istraživanje i napisati rad. S vremenom sam shvatila da je Vareš sve samo ne običan i jednostavan. Kompleksnost tog grada me počela izluđivati. Kad god bih mislila da sam na dobrom putu i da sam otkrila nešto značajno i/ili specifično, ubrzo bih se pojavilo nešto novo što bi pobilo sve dotadašnje zaključke. U početku, pogotovo tijekom prvog posjeta – upoznavanja s terenom, osjećala sam se da sam JA ta koja radi nešto korisno i važno za lokalne ljude i grad, a zapravo je ovo istraživanje učinilo i više nego korisno za mene samu. Kako sam samo bila naivna. Grad je „istražio“ mene. U to vrijeme sam proživljavala, nazovimo je „egzistencijalnom krizom“ i borila sam se promišljanjima kroz koja prolazi većina mojih vršnjaka pri završetku fakulteta. Kroz istraživanje sam počela promatrati prošlost, sadašnjost i budućnost drugim očima. Posegnula sam duboko u sebe i shvatila da sam i sama postala predmet istraživanja. Problemi i stanja koja su mi se dotad činila stranima i dalekima kao što

su nezaposlenost i nesigurnost počela su me sve više obuzimati te sam shvatila da sam i sama dio cijelog procesa. Mislim da je to bio trenutak kad sam počela osvještivati pravo značenje termina „etnologije bliskog“ i „etnologije svakodnevice“ koji su uveli Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Pavel Šantek u svojoj knjizi „Etnologija bliskog“ iz 2006. godine, što označava veliku reformu u etnologiji u drugoj polovici dvadesetog stoljeća.

Dugo mi je trebalo da organiziram svoje misli i da tu bujicu riječi i kaos koji osjećam pretvorim u nešto dobro. Čak i tijekom bivanja na terenu, navečer bih ljutito jedva usnula misleći kako taj dan nisam došla do nikakvih uvida. Toliko sam puta počela pisati pa bih sve izbrisala. Istraživanje me „izulo iz cipela“. Nisam se osjećala nimalo drugačije u odnosu na moje sugovornike. Osluškiavajući prizvuke izgubljenosti i razočarenja počela sam ih osvještivati i preispitivati u vlastitom životu i životu meni bliskih ljudi. Moja senzibilnost se povećala. Razlog zbog kojeg uvodim sebe u tekst je taj što mi s metodološke strane olakšava razumijevanje svojih sugovornika, pa sam tako osvijestila i ponovno proživjela bakin prizvuk tuge u glasu zbog preseljenja iz Vareša i teške asimilacije na novi život u Hercegovini u poslijeratnom periodu. Uvijek mi je bilo čudno kako se djed – rođeni Hercegovac, bolje snašao u Bosni i u podsvijesti mi je bio razgovor iz djetinjstva o njihovoj „neprilagođenosti“ nakon selidbe. Na njihovim licima nikad nisam osjećala istinsku sreću. Bila sam dijete, no mislim da djeca ponekad osjete na najneviniji i istinitiji način. S vremenom sam osvijestila i razočarenje svog oca koji se u današnje vrijeme, nakon više od 30 godina rada našao pred prijetnjom otkaza i dislokacijom radnog mjesta s ugroženjem radničkih prava. Neupotrebljiv i odbačen, baš kao bivši vareški industrijski radnici.

Sve to, kao i priče iz djetinjstva zaokupirali su me temom Jugoslavije, nostalgije i radništva. Razvila sam određenu averziju i zbuđenost prema pričama o Jugoslaviji i postalo mi je zlo od izjava: „prije je bilo bolje“, „u Titovo vrijeme nije toga bilo“ itd. No, posljednjih godina dogodilo se nešto neočekivano – cjeloukupna zbuđenost tim fenomenom u meni je izazvala ogromnu želju da ga što detaljnije istražim i bolje shvatim.

Moje istraživanje je utemeljeno terenskim radom u Varešu (2015., 2016. i 2017. godine), od kojih je prvi posjet bio usmjeren na upoznavanje s terenom tijekom kojeg sam više vremena provela u okolnim selima. Taj posjet je bio više obilježen prilagodbom na teren, promatranjem i sudioničkim promatranjem, nego intervjuima. Osjećala sam se zbuđeno i „udaljeno“ od terena. Taj prvi posjet posebno vežem za „igranku“ u kojoj smo imali priliku sudjelovati i biti „jedno“ s lokalcima, plesati, pjevati, voditi neformalne razgovore uz čašicu rakije ili vina,

plesati kolo – što obilježava praktičnu mimezu, važno obilježje etnološkog istraživanja. Prema riječima utemeljitelja Jacksona (1983:340), praktična mimeza se odnosi na:

„Služeći se tijelom na isti način kao i ostali u istom okruženju, pojedinac dolazi do shvaćanja, koje onda može protumačiti u skladu s vlastitim običajem ili sklonošću, ali koje svejedno ostaje utemeljeno u području praktičnih aktivnosti i time usklađeno s iskustvom onih među kojima živi“,

Zadnja dva posjeta su podatkovno bila plodonosnija i tijekom tih istraživanja sam upoznala više lokalnih ljudi te se dublje povezala sa sugovornicima. Mentor Mario Katić nas je poticao da pišemo dnevnik rada, kao i bilješke tijekom istraživanja, što mi je kasnije uvelike pomoglo prilikom pisanja. Moji intervjui su bili polustrukturirani, što je najčešće korištena metoda u etnologiji. Intervjui su najčešće trajali dulje od sat vremena i često smo se doticali drugih tema i povezivali na dubljim razinama. Ponekad bih zamijenila uloge sa sugovornicima te bi oni mene ispitivali o mom životu i obitelji.

Bilo je intervjua koji nisu bili plodonosni u području mog istraživanja, nego u nekim drugim sferama, čega sam tek kasnije postala svjesna. Primjerice, jedan od intervjua koji je ostavio veliki utisak na mene bio je sa starim bračnim parom u selu blizu Vareša. Naime, uputila sam se pješice kroz šumu s Romanom i kolegom Velimirom koji se nadao saznati više o etnomedicini. Kad smo se napokon „probili“, ugledala sam malu osamljenu kućicu na sredini livade. Pogled me ujedno očarao i učinio tjeskobnom. Polako smo krenuli prema kućici u kojoj nas je dočekala baka – sva sretna što joj netko došao u posjet. Njezin muž je sjedio sa strane i sramežljivo nas je pozdravio. S obzirom da je bio stari industrijski radnik, nadala sam se korisnim informacijama, no nije bio previše raspoložen za razgovor. Stoga, usredotočila sam se na nju. Ponudila nas je pićem i trudila se učiti naš boravak što ugodnijim. Ja sam se sklupčala kraj peći i sudjelovala u intervjuu. Iako smo pričali o hrani, pripravcima i ljekovitom bilju, kroz intervju sam mogla osjetiti usamljenost koju je osjećala, mijenjajući temu i plačući spominjala kako joj nedostaje sin koji se preselio u Zagreb. U „tim trenucima uranjanja“ (Bagarić 2013: 34) njezina samoća i očaj su me proželi. Nakon tog intervjua, počela sam razmišljati o smrti, starenju i usamljenosti. Postala sam svjesnija prolaznosti života. Ona je jedna od mojih sugovornica o kojoj često razmišljam i raspitujem se. Iako tijekom intervjua nisam bila svjesna „intenzivnosti“ utjecaja koji je imala na mene, moji „stavovi i uvjerenja“ su se produbili, a prođu me trnci svaki put kad ponovno proživim bol njezine usamljenosti.

Popis razmišljanja koji su se javili tijekom i nakon terenskog istraživanja je dugačak, a najviše me mučilo kako prikazati kompleksnost grada i kako napisati djelo kojim će svi biti zadovoljni te kako pisati o osobnom iskustvu – osjetilnom doživljaju, tom „sudjelovanju, percipiranju, doživljavanju svim osjetilima“ (Bagarić 2013:34) – pri čemu mi je pomogla literatura iz osjetilne antropologije. Teško i frustrirajuće mi je svesti ovo istraživanje samo na radnike i nostalgiju jer se pokazalo da je Vareš specifičan i slojevit grad. Zagrebeš malo očekujući odgovore, kad ono nova pitanja i iznenađenja. Baš kao što tvrdi Gulin Zrnić (2006: 7-8) grad je „kulturno-društveno konstruirana stvarnost, implicirajući pri tome mnogobrojna značenja djelomične istine kontradiktorne stvarnosti grada. Grad je i simultanost različitosti - vremena, društvenosti, kultura. Grad je proces.“ Velika prednost kulturne i socijalne antropologije priliko m istraživanja grada i urbanog života je shvaćanje grada kao „nedovršenosti, varijabilnosti, različitosti, fluidnosti, a naglasak je na čovjeku pojedincu i zajednici koji kreativno prerađuje fizički, izgrađen, zadan prostorni okoliš kojeg adaptira i transformira, prisvaja i prerađuje, „investira“ s kulturom humanizira „oblikuje grad svojom svakodnevnom snalazljivošću“. U središe se stavlja svakodnevno i individualno iskustvo. Ljudi konstruiraju vlastito iskustvo urbanog života u međugri definiranog fizičkog prostora, postavljenih značenja, reprezentacija prostora svakodnevne prakse, vlastitih očekivanja, imaginacije grada. Kroz moju etnografiju se vidi kako se u Varešu svakodnevno isprepliću diskursi o socijalizmu, ratnom i poslijeratnom stanju te konačno o današnjoj demokratskoj svakodnevici. Tako sugovornici konstruiraju svoje iskustvo života u Varešu kroz vlastite ideje, vrijednosti, težnje i očekivanja koja imaju od „normalnog života“ isprepletenih u mrežu značenja kroz vlastita sjećanja, traume, svakodnevne probleme itd.

Što se tiče provođenja intervjua i pronalaska sugovornika, nekolicinu sam pronašla sama, no većinu su mi preporučili mještani. Tijekom svih posjeta terenu, Roman i njegov otac Toni su bili naši domaćini koji su nam pomogli u pronalasku sugovorniku. Da njihova uloga nije bila pasivna, pokazalo se kasnije kad su se još više uključili u istraživanje te postali aktivni suradnici na našem istraživanju. Tijekom više intervjua, sugovornici bi me upoznali s više članova obitelji i susjedima tako da bi i oni „neplanski“ postali dio razgovora, a ja bih još više razvila osjećaj pripadanja zajednici. Moji intervjui su ponekad bili i potpuno nestrukturirani, kao naprimjer u kavani kod „Seke“, gdje sam provodila dosta vremena, što će detaljnije biti prikazano u etnografiji. Lokal od 10 četvornih metara je kao Jugoslavija u malom, a Seka vlasnica s majčinskim osjećajima koja se brine o svemu i svima. Minijaturni kafić koji je ujedno i kuhinja, dnevni boravak, „soba za terapiju“ ili kako ga ona sama naziva „centar za socijalni

rad“, spominjući kako tu svakodnevno sluša svakakve priče i probleme. U početku su me gledali „preko oka“, no ubrzo su me primili u svoj „tajni krug“. S vremenom su se opustili tako da bismo neformalno razgovarali i šalili se. Pomislila sam: „možda je baš to taj dug solidarnosti, bratstva i jedinstva“ (opetovano ponavljan u svim člancima i knjigama za vrijeme socijalizma). S obzirom da nisam bila u mogućnosti provesti više vremena na terenu, vraćala sam se zajedno s kolegama nekoliko puta te zadržala kontakt s pojedinim sugovornicima s kojima se redovito čujem i pratim stanje u gradu. Naime, klasična metodološka paradigma potencira „odvojenost istraživane zajednice i terenskog rada od istraživačeva doma i akademske zajednice“. Taj prostorni i vremenski odmak je uvelike utjecao na moje pisanje te sam, nekoliko puta „uskakala“ i „iskoračivala“ iz terena (Gulin Zrnić 2006:161-162).

Moje istraživanje ima autoetnografske elemente, no nije autoetnografija u cijelosti. Prema Gulin Zrnić (2006:165) ovaj pristup je definiran u situaciji u kojoj su „životne okolnosti istraživača pokrenute u istraživačkom podhvat“. Stoga, važna metodološka i epistemološka razmatranja se povezuju s „iskoračenjem“ iz terena, dok je reflektivno razmatranje označeno odnosom prema istraživanom društvu i kulturi i prema osobnom kao autobiografskom. S ciljem davanja pozornosti subjektima bliskim nostalgiji kao što su gubitak sigurnosti, očaj, nepripadanje, izoliranost – redovito ponavljanim kroz intervju, spominjem i teoriju afekata baš kako bih bolje shvatila ono „neizrečeno“. Prema Frykman i Povržanović Frykman (2016:10) etnografsko istraživanje omogućuje „plodno tlo za obuhvat dvosmislenosti afektivnog i emocionalnog iskustva. Stoga, za etnografa to „nešto nedefinirano i neodređeno“ se uvijek odnosi na posebne ljude, mjesta, situacije i objekte.

2. TEORIJSKI OKVIR

Kako bih oblikovala svoj rad te pružila detaljnija objašnjenja, koristila sam literaturu iz različitih izvora čitajući o suvremenoj BiH i pitanju postsocijalizma i tranzicije. Današnja literatura o suvremenoj BiH državu karakterizira kao „fragmentirano je mjesto u kojem državni socijalistički oblici, nacionalističke vrijednosti te formalni demokratski i tržišno temeljeni zahtjevi ulaska u Europsku uniju koegzistiraju i djeluju u teškim kombinacijama (Gilbert 2006: 15). Poslijeratna Bosna i Hercegovina „ostaje paralizirana političkom korupcijom i etničkim nepovjerenjem“ te prelazi iz jedne krize u drugu, ekonomija trune, mladi ljudi odlaze, a ostatak svijeta se pomalo „isključuje“. Vlada korupcija, neučinkovita birokracija, raste nejednakost, a socijalne usluge raspolažu s nedovoljno financija. Nacionalnost je postala

važnija od građanstva, pa je danas važnije biti ispravan Bošnjak, Srbin ili Hrvat nego „sposoban radnik, vješt umjetnik ili pristojno ljudsko biće“ (Hunt i dr. 2013: 23-25).

Nadalje, Prema Gilbertu i dr. društveni svijet i njegova značenja svakodnevno izmiču pod našim nogama kao i ljudi koje proučavamo, pa su i antropolozi podložni naletu interpretacije, preispitivanju i krizama, čemu svjedoči upravo antropologija postsocijalizma. Teško je shvatiti period koji je neadekvatno obilježen bilo kakvim „izmom“, bio to postsocijalizam, neo ili kasni liberalizam ili nacionalizam. Učenje o bivšem socijalističkom sustavu poslužilo je kao opravdanje za neoliberalno ekonomsko restrukturiranje i vojnu demokratizaciju diljem svijeta. Mnoge zemlje proglašavaju potpuni završetak tranzicije u te da je u njima socijalizam „mrtav“ i liberalna demokracija lijek za sve teškoće globalnih političkih i ekonomskih transformacija. No, je li to uistinu tako? S obzirom na rastuće razočarenje, ljutnju i očaj koji karakteriziraju svakodnevicu tražimo nove načine kako bismo uskladili „ukorinjenjeno i novonastalo“ i načine na koji su ti koncepti isprepleteni te se dolazi do zaključka da se zapravo mnogo toga ima za reći o svjetovima socijalističkog života i društvenim vezama kao i osobnim težnjama i političkim konfiguracijama koje su oživjeli. Pričajući o Jugoslaviji, sugovornici diskutiraju i reflektiraju se na geopolitičke i akademske narative beznađa, nasilja i propasti na Balkanu. Ljudi se pomiču između različitih koncepcija vremena, različito se pozicionirajući od trenutka do trenutka. Pojmovi tranzicije europske civilizacije promiču različite aspiracije ili definicije normalnosti od onih od balkanske tradicije (2008:10-11). BiH je prostor dijalektičkih veza između jugoslavenske socijalističke prošlosti i takozvane tranzicijske sadašnjosti (Đurović 2016:330). Termin „postjugoslavensko“ danas označava koncept s vlastitom razvojnom povijesti. Stoga, trebalo bi ga promatrati kao okvir koji izaziva ideje linearnog razvoja nasljednih nacionalnih kutura, shvaćenih kao homogenizirani prostori kulturne produkcije koji prilično često idu u skladu s etno-nacionalnim premisama. U suprotnom, postjugoslavenski okvir će i dalje biti „klizav teren“ za mnoga pojednostavljenja, teleološke perspektive te kauzalna objašnjenja (333). S obzirom da se „ništa ne pokreće“, Gilbert i dr. postavljaju pitanje je li BiH uopće u tranziciji. Nadalje, Gilbert je označava više postratnom, nego postsocijalističkom. Naime, kako bi se završilo s jugoslavenskom prošlosti, nameće se potreba suočavanja s ratnom povijesti, za koju društvo još nije spremno (Gilbert 2006:14-15). Rat je dokrajčio državni socijalizam u Bosni i Hercegovini te pokrenuo novu teleologiju koja je manje poslužila za reinterpetaciju prošlosti, a više socijalističko iskustvo stavila u zagrade, istisnula iz predmeta ozbiljne rasprave te nije ni poslužila kao katalizator društvenih promjena. Tako, smisljeni oblici i vrijednosti koji su ukorinjenjeni u življeno iskustvo jugoslavenskog državnog

socijalizma mogu izgubiti svoje pozitivno značenje prilikom rekontekstualiziranja u drugim povijesnim trenucima (2006:16-18)

Nadalje, Kurtović današnju BiH označava ujedno i poslijeratnom i postsocijalističkom državom nastalom iz raspada jedne partikularne socijalističke federacije, koja je stvorila posebne uvjete života i rada koje suvremeno društvo u BiH nastavljaju oblikovati kroz sjećanja i stečene navike i vrijednosti živućih generacija (2010:3). Zbog svoje ratne, socijalističke i novije prošlosti ostaje država s najkompliciranijim odnosom prema svojoj prošlosti (4). Općenito, mnogim analizama, na današnju BiH se gleda u isključivo poslijeratnom kontekstu, kao „izniman prostor u kojem ništa nije kao drugdje (posebno ne kao u “normalnom svijetu”)“, dok se istovremeno skoro pa sasvim negira postsocijalistički karakter njenog političkog, ekonomskog i društvenog života. Samim tim se blokira i mogućnost ponovne interpretacije i mobilizacije kreativnih i produktivnih kapaciteta, ideja, sjećanja i vrijednosti koje su obilježile taj period. Opisati nešto kao (post)socijalističko u BiH danas znači definirati ga kao „učmalo, retrogradno, antimoderno, ishlapilo, sivo, nefunkcionalno, čak i ružno i nemoralno“ (5). Žižek, primjerice, kao odgovor na pitanje ako je kapitalizam zaista bolji, zašto su naši životi još uvijek jadni? – tvrdi da socijalističke zemlje nisu još kapitalističke niti demokratske, nego da su rukovođene „zamaskiranim oblikom tih paradigmi u kojima konce još uvijek drže zatvoreni krugovi probranih pojedinaca. No, taj „krunski kapitalizam, u kojem formalna demokracija skriva i opravdava vlast bogate manjine, jest kapitalizam u svom punom sjaju“ (Žižek, citirano u Kurtović 2010:6-7).

Nadalje, da bih shvatila pojedine koncepte koje su moji sugovornici uvodili u svojim narativima, uvelike mi je pomogao rad Stefa Jansena – „Yearnings in the Meantime“ u kojem sam našla jako puno povezanica s vlastitim istraživanjem s obzirom na koncepte „tapkanja u mjestu“, „nedovoljnog kretanja“, „životarenja“, detaljnije prikazanim kasnije u radu. Zahvaljujući njima, bolje sam shvatila te povezala iskaze svojih sugovornika o današnjoj svakodnevnici te ih stavila u opreku s njihovim poimanjima „normalnih života“ tijekom Jugoslavije. Kako bi dali smisao trenutnom „daleko lošijem“ stanju, ljudi se pozivaju na prošlost u kojem su postignuća i razvoj u državnom uređenju olakšavala budućnost na ljestvici kućanstva (household), selektivno se sjećajući „dobrih“ karakteristika, „zaboravljajući“ da su primjerice i tada jednako bili u stanju „ganjanja“ (za poslom, riješenjem stambenog pitanja itd.) kao i danas. Polazeći od postavki „jugonostalgije“, s vremenom se pokazalo da je u Varešu ipak prisutniji koncept „yearning“ koji Jansen (2015:54-55) definira kao „ustrajnu čežnju“ koja ima dvostruku orijentaciju – prema natrag i prema naprijed, što usmjerava naš fokus na

privremenost praksi i napetosti između onoga što treba biti i onoga što je bilo. Stoga, koncept obuhvaća osjećaje razočarenja, bijesa, frustracije i nestrpljenja, uz melankoliju. Iskazi pokazuju nadu za „normalnim životima“, no i očajničku želju za tom nadom.

Štoviše, kako bih bolje shvatila nostalgicne narative, koristila sam postojeću literaturu vezanu za nostalgiju i jugonostalgiju, kao i literaturu vezanu uz radnički diskurs od Tanje Petrović, Sanje Potkonjak i drugih. Temeljne koncepte nostalgije najbolje objašnjava Svetlana Boym u svojoj knjizi „Budućnost nostalgije“ u kojoj nostalgiju objašnjava kao koncept „dislokacije u prostoru“ kao i „promjenu koncepcije vremena“ koji se više ne uklapa u horizont svakodnevnih očekivanja. Uvodi razliku između restorativne i reflektivne nostalgije, od kojih jugonostalgiju možemo označiti kao reflektivnu. Naime, restorativna nostalgija evocira nacionalnu prošlost i budućnost, dok je reflektivna usmjerenija na individualno i kulturno sjećanje (Boym 2001:49). Reprezentira „žudnju i gubitak, nesavršeni proces sjećanja“ (cit. u Petrović 2007: 269-270).

O fenomenu jugonostalgije pišu mnogi, od Tanje Petrović do Mitje Velikonje i drugih, čije sam radove koristila pri elaboriranju. Sve u svemu, u postsocijalističkom vremenu, nostalgija za socijalizmom je promatrana ili kao slabost – sram i krivnja ili strategija za „gubitnike“ koja im omogućuje preživljavanje neugodne sadašnjosti osvrćući se na „harmoničnu, selektivno zapamćenu i idealiziranu prošlost“ (Velikonja 2004:40, citirano u Petrović 2010:127). Pamćenje socijalizma kao povijesnog sjećanja uvelike oblikuje sadašnjicu ljudi i daje smisao društvenim strukturama, vrijednostima, vjerovanjima itd. Postavlja se pitanje: zašto je uopće važno da njihova sjećanja budu sačuvana i izrečena? Ima li možda nostalgija emancipatorni efekt? Prema Stewart (1988:227) „prepričavati znači smjestiti sebe u događaj i poprište – napraviti interpretativni prostor – staviti u odnos nešto s nekim: napraviti interpretativni prostor koji je relacijski i u kojem značenja imaju direktne društvene referente“. Jugonostalgija u BiH uključuje društvenu kritiku, posebno se osvrćući na nacionalističke politike i vladajuće elite, etničko čišćenje, kapitalizam, krađu, društvene nejednakosti, diskriminaciju, nezaposlenost itd. Jugonostalgija uistinu „brani prošlost“, no pred novim ideologijama i protagonostima (profiteri iz tranzicije, rata itd.) (Velikonja 2013: 362).

U člancima Sanje Potkonjak i Tanje Petrović na primjeru drugih tvornica kao što su tvornice u Jagodini i Sisku, pronašla sam mnoge poveznice između njihovog i svog istraživanja, što mi je uvelike olakšalo razumijevanje nostalgicnih narativa svojih sugovornika. Pa tako se može reći da upravo devastirani okoliš kojeg radnici viđaju svakodnevno, oblikuje njihova sjećanja i stavove prema prošlosti, pojačavajući osjećaje nostalgije. Uz vizualno iskustvo devastiranih

zgrada, opreme i strojeva, slušno iskustvo također ima snažni nostalgичni efekt oštro kontrastirajući tišinu strojeva danas sa sjećanjima buke – simbola rada i prosperiteta (Petrović 2014:137). Nadalje, uz fizičke i slušne simbole se povezuje i osjećaj osobne degradacije i poniženosti u današnjem, postsocijalističkom periodu. Zatim, uz koncepte koje je uveo Jansen, stvara se fizički prostor u kojem se bivši industrijski radnici osjećaju poniženo, marginalizirano „na čekanju“, „tapkanju u mjestu“ – što služi kao okidač za nostalgiju o prošlosti. Konačno „izmješteni radnici, obitelji i zajednice“ u današnje su vrijeme okarakterizirani gubitkom posla - svog „mjesta“, društvenog statusa, čak i vidljivosti u zajednici, čime su postali „posramljujući podsjetnici“ koje je lako odbaciti i zaboraviti. Prisiljeni su redefinirati se kao da su „bez mjesta“ birajući između „atomiziranog preživljavanja drugdje i svijeta lokaliziranog značenja i povezanosti“ pokušavajući se definirati u rekonstruiranom ekonomskom i društvenom okolišu, tržištu rada, mogućnostima i izrabljivanju. Kao što će se vidjeti u post scriptumu, u takvom okruženju višestrukog raseljavanja, projekti industrijske baštine bi mogli pružiti javno mjesto i prostor za pregovore između „kontinuiteta i diskontinuiteta, izbora i prihvaćanja neizbježnog, između povijesti kakva se pamti i povijesti kao utjelovljenog i proživljenog iskustva između postindustrijske i reindustrijalizirane budućnosti“ (Frisch 1989: 248-249).

Kako bih bolje shvatila „ono neizrečeno“ iz intervjuja, pogotovo kad su moji sugovornici pričali o suživotu, pomogla mi je teorija afekata. Naime, afekt možemo shvatiti kao intenzivnost koju pojedinac doživljava u društvenom kontekstu u odnosu na drugu osobu, grupu, biće, stvar, pojavu ili koncept. Tu intenzivnost osoba može izraziti svojim djelovanjem, praksom, ali i ne mora (Stewart 2007: 5). U nekim se slučajevima afekt ostvaruje suptilnim i vanjskom promatraču nevidljivim promjenama raspoloženja, tjelesnih stavova i uvjerenja, što sam imala priliku osjetiti tijekom svog istraživanja. Afekt promatramo kao međudnos, kao mogućnost međudjelovanja, a ne kao uzročno-posljedičnu vezu pri kojoj su silnice ireverzibilno upućene samo u jednom smjeru. On je ujedno proces kojim se ti odnosi stvaraju, kojim prisutnost pojedinih čimbenika ima svoje odjeke, kojim se intenzivnosti među njima prenose (Seigworth i Gregg 2010: 1–2). Afekt se ne svodi na "biološku niti na psihološku reakciju pojedinca na njegovu okolinu; kakve će relacije pojedinac ostvariti s drugim akterima i čimbenicima te kakva će intenzivnost iz te relacije proizaći, ovisi o konkretnom političkom, ekonomskom, društvenom kontekstu te interakcije“. Isto tako, afekt, ostvaren na razini pojedinca, itekako ovisi o kolektivnim, grupnim predodžbama i stajalištima te o društvenim strategijama i mehanizmima koji uređuju odnose među različitim akterima i čimbenicima. Osjećaji, reakcije, doživljaji pojedinca u pravilu se referiraju na određene društvene norme (70-71). Afekti,

pojašnjava Ahmed, djeluju tako da “usklađuju pojedince sa zajednicama – ili tjelesne prostore s društvenim prostorima – samom intenzivnošću ostvarenih veza” (Ahmed 2004b: 119). Tako afekt u vareškom kontekstu vidimo kroz odnos mojih sugovornika prema „slavnoj prošlosti“, uzrptiranom raspadom Jugoslavije i ratom te odnosu prema sadašnjosti, načinu na koji se pozicioniraju i suočavaju sa svojim problemima i vizijama „normalnog života“. Kroz etnografiju i interpretaciju sam pokušala približiti afektivnu dimenziju svog rada uz pomoć gustog opisa i opisivanje neverbalne komunikacije, šutnje, neugodnosti i uzbuđenja koje bi se javile tijekom intervjua, kao i intenzivnosti koju bi to ostavilo na mene.

Nadalje, u pozadini istraživanja nostalgije su i teorije sjećanja, kojih sam se ja, kako bih sjećanja svojih sugovornika bolje shvatila i iskusila, marginalno dotakla, ne ulazeći previše u detalje. Pomoglo mi je djelo Paula Connertonu – Kako se društva sjećaju. Tako prema Connertonu (2004:6), naša spoznaja o sadašnjosti umnogome zavisi o našem znanju o prošlosti. Naš sadašnji svijet doživljavamo u kontekstu koji je uzročno povezan s prošlim događajima i stvarima i stoga se njima utječemo kad ne spoznajemo sadašnjicu. Tako su zbunjenost i „zarobljenost“ mojih sugovornika, dodatno pogoršane traumom iz ratnog/poslijeratnog perioda, pa nije toliko ni čudno što povremeno zađu u evociranja „slavne“ prošlosti. Također kako bi se obranili od „prijetećih“ tranzicijskih transformacija, sugovornici prizivaju „slavnu prošlost“ (Haney 1999, Zbierski-Salameh 1999, citirano u Gilbert 2006:16). Nadalje, Connerton tvrdi da upravo zbog prošlih vremena, sadašnjicu doživljavamo drugačijom te se javlja poteškoća u crpljenju naše prošlosti iz naše sadašnjosti: „ne jednostavno stoga jer sadašnji čimbenici utječu na neki bi željeli kazati da iskrivljuju naša sjećanja iz prošlosti nego i zato jer elementi prošlosti smjeraju utjecati ili izvrtati naše prošlo iskustvo. Taj proces sustiže nas u množini trenutaka i svakodnevnih pojedinosti naših života“ (6). Dajući glas svojim sugovornicima te ih na neki način vrativši s margina „oživjela sam njihova sjećanja“ slijedeći tijek njihovih razmišljanja (Connerton 2004:56)

4. ETNOGRAFIJA

4.1. „Ma, šta ćeš s 300 maraka?“

Subota je za Varešane dan za tržnicu. Zajedno s kolegama sam se uputila u kupnju i ležerno čavrljanje s Varešanima. Kako me zanima grad u doba Jugoslavije te postojeća nostalgija za prošlim vremenima kolegica Adriana me uputila u kavanu „Kod Seke“ koja se nalazi na rubu vareške tržnice. Prozori su bili prekriveni roletnama i na prvi pogled nisam shvatila da se zapravo radi o kafiću, s obzirom da me više posjećalo na pečenjaru ili pak objekte

u kojima sam kupovala užinu za veliki odmor tijekom srednjoškolskih dana. Kad sam ušla, pogled mi je pao na Titovu sliku na zidu te kožne sofe smještene na način da sam se odmah našla u „središtu zbivanja“ i svi pogledi su bili uprti u mene. Posramljeno sam sjela na najbliže slobodno mjesto i naručila kavu koju, na moje iznenađenje, vlasnica – „Seka“ nije pripremala aparatom za kavu nego u džezvi. Kolegica me predstavila Sakibi, pomalo suzdržanoj vlasnici koja se, kako sam kasnije vidjela, kao „majka“ brine za svoje goste i cijelu kavanu. I sama je rekla da se u kafiću nasluša svakakvih problema, bilo egzistencijalnih, financijskih ili drugih te da je njezin kafić kao „socijalna ustanova“. Spomenula sam da me zanima Vareš u doba Jugoslavije, na što je ona ponosno uzvratila „dobro je kad te Tito zanima“, što je probilo led te su nakon toga su svi budući razgovori bili opušteniji. Sakiba, Bošnjakinja u miješanom braku s Hrvatom – značajkom koju mnogi spominju kao razlikovnu odliku Vareša, jugonostalglična te s obzirom na prijašnje razočarenje i „nepriznavanje ičega nacionalnog“, politički trenutno neaktivna - po svim značajkama je na marginama. Iako je po rođenju Muslimanka, govori da se nacionalno ne želi definirati tvrdeći „kakva Bošnjakinja jooj, ne bi to nikad bila...“ Također, tijekom svih posjeta, Sakiba je kao zauzeta vlasnica i jedina zaposlenica kavane najčešće marginalno sudjelovala u razgovorima te bi se samo tu i tamo ubacila, najčešće komentirajući loše stanje u gradu i državi te političku situaciju kao „paravan“ za ilegalne stvari. Svakim dolaskom u kavanu sam upoznala nove ljude – Enesa, Čamilu, Nadu i druge te sam se svakim dolaskom osjećala prihvaćenije u njihovom „malom krugu“. Prostor kavane je oblikovan kao dnevni boravak, s uvijek uključenom televizijom i radijem s narodnom glazbom što je uvijek bilo u pozadini naših razgovora u kojima smo se dotaknuli različitih tema, ponajviše sadašnje svakodnevice Vareša. Idilično se prisjećajući Vareša i svoje mladosti, posjetioци kavane se priklanjaju ideji grada kao „malog Rima“ ne spominjući nedostatke tadašnjeg sustava. Bez oklijevanja izražavaju jugonostalglične osjećaje i nazivaju se jugonostalgličarima, pa tako Enes kaže „ja se i dan danas osjećam kao Jugosloven, za mene je svako isti...“ Većina u mirovini, rutinski provode jedan dio dana u kavani, čitajući novine, gledajući vijesti na TVu te razočarano raspravljajući o današnjoj svakodnevici pomalo su „zapeli u vremenu“. I dan danas, obilježavaju blagdane Prvog Maja i Dana mladosti na obližnjem imanju koje je napravio pokojni „Mikan“, veliki jugonostalgličar, kao uspomenu na Jugoslaviju i osjećaj zajedništva gdje taj dan provedu u druženju i uz Enesov poznati gulaš i grah kao poveznicu na vrijeme iza njih. Imanje je okruženo ogradom u bojama zastave tadašnje Jugoslavije, sloganom „proleterii svih zemalja ujedinite se“ te natpisom „Tito“ u vrtu. Seka bez oklijevanja govori da „u duši“ nosi Jugoslaviju održavajući uspomenu na Jugoslaviju kafićem. Dotaknuli smo se i ideje selidbe

iz Vareša na što je ona uzvratila da iako je imala priliku nikad ne bi otišla iz Vareša, na što se ubacio sugovornik koji je imao priliku preseliti se u Njemačku, no na kraju se odlučio na ostanak radi osjećaja „velikog prostora“ idilično opisujući sva mjesta diljem Jugoslavije koje je obišao.

S obzirom da sam primjetila da mladi izbjegavaju kavanu, čudno me gledajući kad bih spomenula posjet Seki, rekla mi je da poneki ipak dolaze, no iz miješanih brakova, znajući da ona osobno nije oprijedijeljena za ništa. Što se tiče miješanih brakova i međunacionalnog „suživota“ u kafiću su mi svi govorili da je „Vareš posebna sredina...nije nikad bilo, a ni danas nema sukoba“, no dalje u razgovoru sam saznala da mjesta generalizaciji nema i da ipak sve nije bilo u potpunosti idilično. Jedna od sugovornica pričajući o djetinjstvu govori da je odrasla u dijelu grada većinski pravoslavnom te spominje da se njezina majka uvijek više družila s pravoslavicima tako da su „one muslimanke pojedine bile na distanci...to uvijek komentirale. Nije se smjelo...čim staneš s nekim Hrvatom katolikom kako se već zovete odmah počnu priče...odmah tamo priča eno je!“ A postoji li suživot danas? - upitala sam, očekujući potvrdni odgovor, na što mi je jedna od sugovornica odgovorila sumnjajući u „ideal o suživotu“ spominjući udruge žene (Izvorno Vareško i Budoželj). Govori da „sad imaju te neke žene svoja udruženja...jedne žene jednog sela idu u druga sela, ali nikad ne idu zajedno...“ Kasnije u razgovoru sa ženama iz udruge „Izvorno Vareško“ govore da udruga nije samo hrvatska, nego multinacionalna, no članice su samo Hrvatice. Surađuju i s Bošnjakinjama iz udruge Preporod te imaju i imaju zajedničku izložbu, no „one preferiraju njihovo bošnjačko.“

Neke od glavnih tema razgovora u kafani su bile male mirovine te loša i spora birokracija države, čime pogotovo Seka izražava veliku frustriranost pošto joj 7 godina staža nije uplaćeno, no priča i o mukotrpnim počecima poslovanja kafića: „Penjem se na 12. sprat, nemam više snage, sakrili mi sve papire, htjeli mi sve preuzet...nemam para, ali ne možeš me...ja ću stvorit, kad u uredu kaže vidim ja s kim imamo posla, samo radi i nitko ti ne može ništa. Digla kredit, napravila projekt, tad sam imala 3, 4 kredita, 600, 700 maraka vraćala ratu...ne daju mi radove...ja svoju porodicu hranila od ove pare,nitko nije maltene radio nigdje, ali ta politika...“. Nadovezuje se Čamila plačući „2 mjeseca sam čekala na penziju, nisam imala za režije...“ Ipak, završava u pozitivnom tonu „ali dobro je opet hvala Bogu...“ Nadovezuje se Seka „ma šta ćeš ti od 300 maraka, em kredit na drva, malo hrane, malo lijekova...svi kontaju da Čamila ima jer je sama, ma šta ćeš ti od 300 maraka?“. Danas se živi tako da se „svak zabavi o sebi, ali isto svi gledaju da se s neke lake strane snađu“, govori Seka.

Poniženje se javlja kao jedna od najčešćih emocija u narativima mojih sugovornika. Jedna od sugovornica – Čamila, sa zdravstvenim problemima, preživjevši 3 infarkta, živeći od 300 maraka penzije, ili kako je ona naziva „socijalne pomoći“ nekoliko puta ponavlja da je izabrala šutnju jer ju je bilo „sram“ s obzirom da bi ostala bez novaca i ne bi imala za lijekove ili režije. Nadalje, kroz razgovore prevladava i osjećaj usamljenosti. Pa tako kaže kako je molila nećaka da je posjeti „obiđi me kad neće nitko drugi!“. Seka spominje dvoje radnika iz komunalnog poduzeća koji „od srama“ nisu smjeli ući u kavanu dan prije. Zašto od srama, upitala sam, na što mi je rekla da misli na lošu financijsku situaciju, referirajući se na loš današnji položaj radnika, neisplaćivanja i pokušaj da se oduzme „i ono malo što su zaradili, svi šute, ne smiju ništa reći i kad podnesu zahtjeve, nema odgovora.“ Nadalje, Seka i Čamila svjedoče da je upadljiva razlika između nižeg i višeg sloja te da srednji sloj više ne postoji. Seka tvrdi da „ima previše ovih što jedva životare, krpare, čuvaju svoju porodicu...i previše onih bogatih...rijetkost da će ovdje koji bogati doć, oni se kriju, vidit ćeš ih na javnim skupovima, sjednicama itd. Visoko se drže, treba ih spustiti na zemlju i vrijeme će učiniti svoje. Možeš kako hoćeš, ali ne možeš dokle hoćeš, to je možda i prije bilo, ali nismo bili toga svjesni...“

4.2. „Nije to crni mrak bio, budimo REALNI.“

S obzirom da je moja tema provotno bila oblikovana radničkim narativima, jedan od mojih najvažnijih sugovornika je Ranko, bivši industrijski radnik i današnji privatni livac koji zajedno s ocem, zadnjim livcem u Varešu posjeduje radionicu. Jednom prilikom sam pročitala „Bajku o vratima“ hrvatskog knjevnika Danijela Dragojevića iz '75. godine u kojoj me sljedeći citat posebno posjetio na Ranka: „s vremenom sam se uvjerio da treba slušati ljude kojima su ruke tihe, zauzete nekim poslom.“ Moj prvotni dojam o njemu je bio kao o samozatajnom i staloženom čovjeku, od kojeg mogu puno naučiti, što se na kraju i obistinilo.

Naime, do Rankove kuće vodi uski puteljak s većom uzbrdicom. Taj dan je bilo kišno i blatno te sam se jedva uspjela uspeti uz stazu. Nakon što smo se upoznali, Ranko nas je odveo do svoje radnje čiji je pod bio prekriven crnom čađom te sam vidjevši radnju dobila dojam kao da je taman završio s poslom te da smo ga možda prekinuli. Kratko nam je pokazao jedan od načina na koje radi te neke od skulptura koje je napravio. Došli smo nenajavljeno, a on je bio u žurbi, pa smo dogovorili smo intervju drugi put. Ranka sam opet vidjela sljedeće, 2017., godine. Prilikom drugog posjeta, misleći da me zaboravio, iznenadilo me kad me dočekao na vratima svoje kuće šaljivo me pitajući „evo je, a znači još se nisi udala?“ te odmah probio led. Dogovorili smo intervju u jednom od vareških kafića gdje smo razgovarali više od tri sata te

zamijenjivali uloge sugovornika. Priču je odmah započeo idilično opisujući, kao da je jedva čekao da ga upitam nešto o prošlosti, govoreći kako je bio sretan „ja sam se jako dobro osjećao, radnički život je bio prelijep, znao si da netko nešto organizuje umjesto tebe, znali su kako treba to sve zaokružiti da se ljudi dobro osjećaju. Mi radnici smo vikendom odlazili i u lovačke domove i tako družili se. Preljepo, to je stvarno prelijepo vrijeme.“ Odmah je napravio kontrast s današnjim vremenom govoreći mi da se ponekad prestraši današnjeg perioda, ne radi sebe, koliko radi svoja dva sina. Nastavlja o radničkom životu svjedočeći da su tadašnji industrijski radnici bili dio intelektualne elite - ne samo „obični“ radnici, s obzirom da su bili poticani na čitanje i kulturne događaje. Iako nije bio u Partiji, brzo je napredovao. Začuden se i sam pita: „Kako? Ne znam ni ja kako. Bilo je dovoljno da imas želju, hoćeš, postoji neki potencijal...normalno nisi mogao doći na neko mjesto previše rukovodeće. U skladu sa svojim stručnim sposobnostima.“ No, ne ulazeći u detalje, rekao je da su oni koji su se previše petljali u politiku, imali problema na radnim mjestima. Nekoliko puta tijekom razgovora je izrekao karakterističnu rečenicu „Nije to bio crni mrak, budimo realni...“ Nastavlja dalje idilično se prisjećajući ljetovanja i sportskih druženja te kaže: „imam probleme sa sinovima kad im pričam da si mogao bez problema otići na more, malo se plaćalo, ne mogu to prevest u današnji novac. To je bilo nevjerovatno. Po 3 puta se odlazilo na more, bavio sam se ja i rukometom, jako sam dobar bio, izuzetno dobar, bili smo u republičkoj ligi koja je u to vrijeme bila pojaka. Kroz sport se nametneš, pokažeš da nisi problematičan i da si normalna osoba.“ A zatim...“oženio sam se s 20 godina, zaljubio se do smrti. Bilo je puno para, počeo sam se baviti ovim limarstvom, do tad je to bilo više dječjački. Posla preko glave, višak energije koju sam imao uložio sam u limarstvo.“ Bio je u miješanom braku, koji njegovi roditelji u početku nisu prihvatili, no iznenadilo me da su djeca, na želju supruge koja je bila Bošnjakinja, ipak odgojena u katoličkoj vjeri.

Svoju aktivnost i društvenost u tadašnje vrijeme stavlja u opreku s osamljenosti koju danas osjeća govoreći mi da se ne vidi „kako šetam uz Vareš i niz Vareš“ te pomalo izivciran govori da ne čuje nikakve produhovljene priče kod ljudi, nego samo priče o politici i mogućnostima povećanja mirovine. Svaki dan prošeta, popije piće, „malo sam se povukao, izolirao, znaš što Mila, ne bih sad volio ni da mi sad netko punom energijom uđe u život, povise se kriteriji kad ostariš...“, Obazirući se na današnje vrijeme, pa mi opet uspoređujući s Jugoslavijom, kazuje da „današnji mladi ljudi malo ko ima priliku za takve mogućnosti. Nijedan mlad čovjek nema te mogućnosti, nijedan. Preljepo, prelijepo razbolje...vidim razliku između svoje mladosti i danas, nisam ja živio neki život spavača pa se

sad probudio i kažem ovo mi malo drugačije...ma ovo nije ni k od kvaliteta prije.“ Došli smo i na temu nostalgije pa kaže da Varešani imaju „neki vid“ nostalgiju za tim vremenom - „imam je i ja...moram reći, ajde sad je to malo nezgodno, u principu su mi se desile najljepše stvari, djeca mi se rodila, sreo ljubavi svog života, majka mi bila živa. Možda da sam to stekao u ovom vremenu onda bi mi ovo vrijeme bilo najljepše. Sve što mi se desilo u ovom vremenu je jako ružno - smrti i rastanak s prijateljima, raskid veza, bolest majke, bolest supruge, smrt majke, smrt supruge, nikakvo novo prijateljstvo...to novo vrijeme - katastrofe. Ali evo naprimjer, sad sam obišao Europu, prije nisam...ne znam zašto, valjda takav gen bio.“

Nadovezuje se izričući razočarenje današnjom državom „koliko je ova država trula...koliko nije ništa...imam vojnu mirovinu, 2004. otišao u mirovinu s 900 maraka, otac mi imao 300 maraka a radio 40 godina u željezari. Osjećao sam se jadno. Ali nekoliko godina nakon sam dobio nekakvo rješenje - umanjenje 50 posto maraka. Možeš zamisliti države, ali dobio sam informaciju da će nam vratiti ponovno mirovinu“, nadajući se da će se to obistiniti. Pričajući mi dalje o mirovinama govori da nažalost poznaje ljudi koji zadnjih 10 dana mjeseca ostanu bez novca govoreći „sve se svelo na taj ček...dobiješ ga, raduješ se i za 2, 3 dana platiš račune...“, čime pravi usporedbu s Jugoslavijom spominjući čekove za kupnju.

Osjetivši njegovo razočarenje, govoreći mi da se više ne osjeća Varešaninom jer se sve promijenilo, upitala sam ga je li ikad razmišljao o preseljenju i novom početku, na što mi je rekao: „Nisam imao potrebu, prostor bivše Jugoslavije mi je bio dovoljan. Valjda kako sam u ovim godinama, teško što me može oduševiti, npr. može me oduševiti neki kutak grada, ne mislim na centre. Živio sam na drugom mjestu i nisam se imao potrebu vratiti se u Vareš, u Kreševu sam bio, ali supruga je imala silnu želju da se vrati i mama pokojna, ona se prva vratila, otac mi bio u Stocu i nije htio se vratiti, sestra mi se udala dolje, roditelji mi onda otišli u Stolac, majka je bila ta zvijezda koja se...meni je žao jer sam i ja očekivao da kako su pričali da će biti bolje...za mene je to razočarenje.“ Spominje mnoge prijatelje koji su se odselili te da su bili razočarani tim što je djecu zadržao u Varešu, tvrdeći da ih zapravo nije zadržavao, nego dao slobodu izbora. Tako mu je jedna prijateljica rekla „mislila sam da si pametniji, ti si primitivan...a nakon 2, 3 godine - kaže koji si ti srećković, sina sam vidila prije 2 godine, unuče preko facebooka...nema pravila...ako je već gola egzistencija u pitanju, da ga gledam kako moli za 10 maraka...tu nestaje dostojanstvo, principi...idi i traži...ali, vidim da su mi djeca sretna i ispunjena...je li to zato što su ostali ili? Nema pravila...vi mladi ljudi...nikad ne znate gdje je srce...“

Na moje pitanje što je danas simbol grada i što danas Vareš čini gradom Ranko govori da vlada „beznađe i apatija“. Asocijacija na današnji grad mu je – smrt. Iako tužan radi iseljavanja mladih, suptilno izražava blago razočarenje mladima (iako spominje nekolicinu entuzijasta) govori da su većinom u kladionicama, gdje dobivene novce istu večer potroše. Također, nitko mlađi nije zainteresiran ni za limarski zanat, uključujući i njegovu vlastitu djecu. Najviše ga boli manjak pokretačke snage na što smo se nadovezali pričajući o razvitku turizma u Varešu. Iako vjerujući u razvoj seoskog turizma, Ranko navjeći problem vidi u politici spominjući neuspjeli pokušaj dvoje mladih ljudi koji su uložili veliki angažman. Također, smatra da je potrebno jako puno novca da bi se razvio ugođaj koji treba „bogatim turistu“ te kako bi se popravila infrastruktura. Izražava nadu povodom izbora novog gradonačelnika, ističući razlikovnu karakteristiku Vareša u usporedbi s drugim općinama pa kaže „vidi se nekakav duh sada, mislim da smo jedini grad gdje je u većinskom muslimanskom gradu Hrvat pobijedio, to je nevjerojatno, novi vjetar je počeo da prolazi kroz Vareš.“

Više puta tijekom razgovora smo se vratili smo se na priču o željezari i sjetno se prisjećajući idilično mi opisuje i govori „da si vidjela moć tih strojeva oduševili bi te, to je bilo ko apoteka, čisto...“ Ljutito spominjući privatizaciju ili kako je on naziva „krađom“ govori da se u poslijeratno vrijeme kroz lažne načine dobivalo ogromne količine zemljišta, a sad se prodaju za velike svote novaca: „ta politika nova, a kad čovjek ništa ne zna, onda je lopov...znači ne zna što s tim, ne zna oplemenit...to ti ljudi nisu znali.“

Za Ranka, kao bivšeg industrijskog radnika ne može se u potpunosti reći da je na marginama, pošto kako i sam kaže kao današnji privatnik „spadam u posebnu kategoriju“. No, svoju posebnost ističe i tim što govori, suprotno idiličnim narativima, da je jedan od rijetkih koji su uživali u svom poslu. Čak i da se željezara nekim čudom otvori tvrdi da se ne bi puno bivših radnika u njoj zaposlilo, što narušava sve idilične narative o poslu te samom zadovoljstvu poslom. Sjetno se prisjećajući, uvelike utjecajem i iskustva vlastitog oca – generacijskog sjećanja, govori „radovao sam se poslu kao malo dijete, ja sam dole sretan, raspoložen uvijek...to je korijen od malih nogu, oca sam gledao, taj miris sam osjećao skupa s majčinim mlijekom, divio sam se ocu.“

4.3. „Bio sam sretan, imao sam posao.“

Jedan od radnika koji se u željezari zaposlio '75. „preko veze“, ali u ovom slučaju daleko od značenja „veze“ u današnje vrijeme, je Stjepan Šurkić koji mi je svjedočio o svom teškom i siromašnom djetinjstvu te kako mu je otac stradao na radnom mjesto, dali su mu posao u

centralnoj radionici kao bravar gdje je tada bio najmlađi radnik. Već godinu nakon je morao odslužiti vojni rok pa je prešao na posao u tvornicu rezervnih dijelova. Stjepan nudi pomalo drugačiji narativ ne idealizirajući Jugoslaviju i tadašnji život govoreći „tada sam bio sretan sto imam posao, znam da nije plaća bila dobra, nije nikome bila dobra, nisam jugonostalgicar, ali bila je redovna i nije nikom bilo teško radit...svatko se mogao zaposlit.“ Razlike među nacijama je već tada vidio u mjestima zaposlenja, pa govori da nije učen da ikoga gleda po nacionalnoj osnovi, no primjetio je su Hrvati bili zaposleni u proizvodnji, a čak je i direktor njegove firme bio Hrvat, iako su državne položaje, školstvo „držali“ Srbi, a pamti da je većina Bošnjaka radila kao portiri, ne znajući tome razlog ni dan danas.

Nije bio „samo običan industrijski radnik“ s obzirom da je bio i dioničar svoje firme te je prošao sve faze rada – od običnog radnika do šefa. Radio je čak i kao dopisnik za „Kolektiv“. No rat je učinio svoje te je odstranjen iz firme, videći razlog vjerojatno u tome jer je Hrvat, s obzirom da su Bošnjaci bili rukovoditelji. Nakon rata mu je opet ponuđen posao, no radi narušenih odnosa u firmi ga je odbio. Nakon nekog vremena nastavio je raditi u firmi, osjećala se nelagoda i „uvijek je netko sasjecao“, spominjući da se uspijeh pripisivao svima, a greške samo jednom čovjeku, uspoređujući sa vremenom socijalizma u kojem se prema greškama odnosilo, kako on kaže, pedagoški. 12 godina mu nisu uplaćeni doprinosi tako da mu je i odlazak u mirovinu došao kasnije. Da su bivši industrijski radnici uistinu marginalizirani potvrđuje mi riječima „osjećam se jako poniženo, mislim da su svi bivši radnici na rubu društva, današnji radnici općenito govore nezadovoljni su, boje se reći nešto...ne vidi da itko ide sretan na posao i da se smatraju zaštićeni.“

Kako uspoređuje vrijeme socijalizma sa današnjicom tvrdi da su radnici za vrijeme socijalizma imali više razloga zadovoljnije se osjećati, pa bi na primjer kroz natjecanja u folkloru dobivali 25 posto simulacije na plaću. No, ipak govori da su druženja i neki događaji na neki način bili obavezni, iako je bilo samostalnih inicijativa, što pokazuje koliko je bilo važno da se radnici stimuliraju te da ih se takve „zadovoljne i sretne“ stavi u novine simbolirajući radnika u svom „izvornom“ smislu.

Osobno ne znajući za neke posebne netrpeljivosti između Bošnjaka i Hrvata govori da su „ljudi ovdje svjesni jedne stvari i da mediji prosipaju ljudima filozofije i političke koncepcije nekih političkih krugova su krive“, no razlike se osjete jer su neki „jednakiji od drugih“ obazirući se na politiku, no da nacionalnost danas i nije toliko bitna te da se i Hrvati i Bošnjaci podjednako iseljavaju u potrazi za boljim životom, govori „neću reći 100 ljudi ostalo danas u selu...nego ostavljeni, ostavljeni od vlasti, od predsjednika mjesne zajednice itd.“

Kao prevladavajući osjećaj današnjice spominje nesigurnost, koju priznaje i ne osjeća u tolikoj mjeri radi svoje čvrste odluke da tu ostane živjeti, no i redovite financijske pomoći, njegovim riječima „injekcije“, od koja žive u Australiji i Austriji. Pričajući mi o razlozima ostanka, kaže „dezorijentiran sam na neki način što se tiče lokacije življenja s obzirom da sam na selu, možda ovo nije lijepo mjesto za život, ali je lijepo mjesto za doživjeti starost.“

Suprotno drugim narativima, sjećanje na Jugoslaviju ga veže uz strah – odnosno „strah od izvanjskog kojeg se treba čuvati...Partija je držala sve konce u svojim rukama, dogodilo se da su se ljudi počeli bojati samih sebe, a ne onoga izvanjskog“, kontrastirajući u pozitivnom svjetlu „ali...bilo je uređenije, drugačije, veći je jaz danas nastao između siromašnih i bogatih.“ Zanimljivo je da je neznajući, bio član Partije. Naime, kako je bio dobar vojnik, dobio je priznanje koje je istovremeno značilo i članstvo u Savezu komunista.

4.4. „Vareš je bio visoko, visoko razvijen!“

Nastavljajući u „ženskom tonu“, iako nažalost nisam imala priliku razgovarati ni s jednom ženom koja je radila tipični „težački“ posao u željezari ili rudnicima, ženske perspektive rada, iako više u administrativnoj sferi, dotaknula sam se u razgovoru s Biljanom, Grozdanom i Željkom u vareškom kafiću City. Prema Biljani, tadašnjoj zaposlenici Zavoda za zdravstvo, žene koje su radile u željezari imale su bolji položaj nego s obzirom na današnju financijsku ovisnost o muževima. Svjedoči o ženskom pokretu prije rata – ženskoj fronti, u kojoj su žene bile aktivne i kroz sindikat i društveni život pa se „guralo“ žene na zapošljavanje na malo boljim pozicijama. Željka je radila kao direktorica „Vareš stana“, diplomirala je ekonomiju u Sarajevu, a stipendirala ju je željezara. Dolazi iz sela Potoci koje je uništeno radi eksploatacije rudnika te svjedoči o stresnom procesu preseljenja i gubitka doma prisjećajući se svog oca koji je „plakao i pušio dvije kutije cigara na dan“. Nadalje, Gordana je jedno vrijeme radila tipični muški posao – u građevinskom poduzeću, no tvrdi da je bila cijenjena i da je čak voljela svoj posao, no kako se kasnije udala i dobila dijete, napustila ga je radi preduge radne smjene te činjenice da nije provodila dovoljno vremena s djetetom.

Iako su se skoro svi sa strane bavili poljoprivredom, tvrde da su plaće bile ipak dovoljne za život te idilično opisuju tadašnji život i rad: „sramota je bilo ako nešto ne znas i ponoviš grešku, govori da su učili jedni od drugih i da je bio prestiž napredovat na poslu. Nije bilo suparništvo da se nismo podnosili nego ono kolegijalno. Nije se znanje krilo nego se sticalo, od tebe je ovisilo koliko ćeš uspjet.“ Nadalje, Biljana pripovijeda da „u vremenu kojem smo mi

živili živilo se na drugi način, kad se ja ujutro ustanem baš me bilo brige, znala sam da će bit sve ok, da će mi bit sigurna plata. “

O suživotu, miješanim brakovima i vezama izražavaju različita mišljenja, pa se prisjećujući situacije iz rata, spominju prijatelja Srbina koji je izjavio da će otići iz Vareša tek „kad moji Hrvati odu.“ No, kasnije se u razgovoru Željka prisjeća veze s Bošnjakom koja se na kraju ipak nije održala, radi „prejake tradicije i jednog i drugog“, što danas gleda s olakšanjem, smatrajući da se miješani brakovi i veze ne mogu uvijek dugo održati. S druge strane, Gordana je bila u miješanom braku s Bošnjakom iz kojeg ima dvoje djece. Gordana nije odgojena u vjeri te tvrdi da nije učena razlikovati ljude ni po kakvoj osnovi - ni vjerskoj ni nacionalnoj. Prisjećajući se rata, svjedoči o razdvojenosti i problemima koje su imali radi miješanog braka govoreći mi da su jednog dana posjeli sinove i počeli im objašnjavati što je zapravo značenje termina „Hrvat“ i „Hrvatska“ te im odlučili napraviti hrvatske dokumente, koje danas i Željka i Gordana prevenstveno vide kao „ulaznicu za Europu“ tvrdeći da veliki broj ljudi iz „inata“ nije htjelo praviti hrvatske dokumente, čije su posljedice posebno trpila njihova djeca zbog otežanih mogućnosti daljnjeg školovanja i putovanja. Sve u svemu, tvrde da je suživot bio bolji tijekom rata i da je za današnju situaciju kriva ekonomska situacija „predugo to traje...prije su ljudi ulijevali više povjerenja.“ Biljana govori da su miješani brakovi i danas vrlo učestali objašnjavajući da „nema puno mržnje, a ovo što ima diktirana je odozgo. Mjesec dana „pušu“, ali kasnije se sve to promijeni.“ Zanimljivo je primjetiti da prave razlike između između Bošnjaka i došljaka sa sela, označavajući rječju Vareš domaće muslimane i Hrvate. Došljaci su s vremenom promijenili izgled grada, donijeli svoje „običaje“ i „(ne)kulturu“ spominjući smeće, drva, hranu za životinje – opise koji su se ponavljali u svim narativima, nadovezujući se Biljaninim riječima „ako mogu da kažem...mi smo ipak malo više bečki.“

Nadalje, Željka spominje i situaciju u vezi vareških stanova, kupovanje certifikatima, načinom na koji je i ona došla do stana, pogotovo nakon rata kad su ih Bošnjaci „masovno“ dobivali te se vršila čistka Hrvata (na radnim mjestima). Govori da je „bilo pritisaka, ali ne od pravih Varešana nego od „ovih što su promijenili košulju“. Spominje mi sukob u vezi stana sa „došljakom“ koji ju je nazvao lopovom, na što mu je odvratila „znaju iz Vareša tko sam ja, a nitko iz Vareša ne zna tko si ti!“, pa obje zaključuju „nakon rata bosanski ćilim je drugačije šare donio, samo su Bošnjaci sad ovamo, a ne tamo.“ Biljana, iz svog iskustva pripovijeda da svaki Hrvat koji ode u mirovinu ipak bude zamijenjen Bošnjakom, govoreći mi da u iduća dva mjeseca odlazi u mirovinu i da već zna da će Bošnjakinja naslijediti njezino radno mjesto.

Nastavljaju priču o poslijeratnom stanju, na što se posebno ljutito osvrće Biljana koja ljutito kazuje o poslijeratnom stanju u Varešu – vrermenu koje naziva „pljačka“ – „klasična pljačka se dogodila, ne privatizacija, izmišljeni su oni famozni certifikati, pa kad ne bi mogli ništa za taj certifikat pa su onda za sitnu lovu nekim tajkunima prodavali tako da su se neki ljudi tako obogatili. Za 1 marku ste mogli doći do 1 velike tvrtke.“ S obzirom da su se i tvornice kupovale certifikatima, kupovali su ih neškolovani ljudi „iz opanaka“ – da bi se pokazali „gazdama“. Tako su tvornice radi neznanja bile pomalo raspačavane i rasprodavane. Danas ih je većina srušena, no prije 10ak godina zgrade su izgledale kao „ogrci od jabuka“. Danas se rušenje nastavlja, no iz drugih razloga – željeza. Revolucionarno poziva vareški narod da im pomognu u tom pothvatu govoreći „e sad mi nastupamo! Ako ništa, napraviti ćemo travnate terene, šetnice za djecu itd.“. Ne vjeruje u nikakva posebna ulaganja smatrajući da je Vareš nesiguran teren, a kao najveći problem spominje dugu i kompliciranu birokraciju oko odobravanja i otvaranja objekata. Tvornica rezervnih dijelova je jedina koja još koliko toliko funkcionira, no neznanje o vodstvu tvornice i bilo kakvim drugim detaljima izražava govoreći mi da je u vlasništvu „navodnih Talijana – kažem navodno jer može biti da je neki naš u Italiji pa kofol Talijan“.

Biljana, diplomirani ekonomist, bivša je zaposlenica Zavoda za zdravstvo, veliki entuzijast Vareša, učlanjena u ženske udruge, trenutno politički neaktivna, odala mi je pomalo utopijski dojam ostanka u Varešu te priznaje da se zbog ostanka ipak malo kaje jer se osjeća da je zakinula svoju djecu. Jugonostalgičnu, iako se kako sama kaže uklopila i u „ovo danas“, upitala sam što joj toliko nedostaje iz Jugoslavije, na što mi je odgovorila jednom riječju - sigurnost. „Siguran posao, sigurno ste mogli ostaviti nezaključan auto...plata je bila, niste se bojali da će vas itko prstom taknut, plata redovna, kolika je bila toliko je, ja se ne mogu požaliti na svoju platu...“ Željka i Grozdana također ističu da im nedostaje sigurnosti – „ekonomska, školstvo, zdravstvo, mir“, govoreći da se u ekonomskom smislu ne osjećaju sigurno, pa Gordana kaže da je jugonostalgična u pogledu te sigurnosti, no da današnja BiH osigura taj osjećaj ne bi ni za čim žalila. Željki nedostaje osjećaj „respektabilnosti“, iako ne niječe mane koje je Jugoslavija imala. Spominje i „gubljenje prostora“ - „muka me uhvati kad idem dolje pa trebam preći granicu, još prema Dubrovniku 3 granica. To meni teško pada.“ Nastavlja Biljana izražavajući nostalgiju za prostorom „do Zga 'ko s poslom, do Ljubljane 'ko s poslom, ja danas ne mogu do Sarajeva otići, a to nam je paži glavni grad, jer eto mi smo iz Zeničko-dobojskog kantona...to je bilo mislim...znači nemam glavnog grada...nema hitna goriva, pa policija vozi.“, vidno izražavajući koliko joj je sramotna ta činjenica.

Pozicionirajući sebe kao buntovnika Biljana spominje anegdotu iz poslijeratnog stanja govoreći mi da su je sa stolicom iznijeli iz ureda jer nije htjela napustiti svoje radno mjesto. Govori da je kroz život shvatila da želi živjeti u sredini u kojoj nešto može poduzeti, pa mi spominje političke udruge u koje je bila učlanjena. S obzirom da se povukla iz političkog života i započela mirniji život, danas je učlanjena samo u udruhu žena – Izvorno Vareško. Stoga, govori da je „pustila korijenje“ i trenutno ne bi odlazila iz Vareša - „Ne možeš ti tu djelovati ni iz Hrvatske ni Hercegovine, moraš bit tu, svjetlo pod suncem tražiš u konkretno mjestu...želim ja ovdje da pokušam koliko mogu...“ Upitah je: nije li to malo utopijski? - na što mi je odgovorila da je „imala period razmišljanja o odlasku zbog djece govoreći mi da se možda pokajala dovodeći njih u tešku poziciju. Komentirajući teškoće pri pronalasku posla govori da „ne mogu ne samo moja djeca nego i za druge nema posla, male su šanse i ono malo šta ima tu netko nekog ugurava...“, no i sama ne spreže od traženja veze s ciljem zapošljavanja svog sina. Nastavljajući o prošlosti koje se prisjeća sa sjetom te mi s velikim zanosom priča o Varešu prije, povisivši ton glasa kad spominje „Vareš je bio visoko, visoko razvijen!“ te spominje prednosti radničkog života, stručnost radnika, napredovanja, školovanja osvrćući se pritom na svog muža koji je proveo 2 mjeseca specijalizacije u Austriji. Osvrćući se na te iste radnike danas govori da su „na čekanju“, uglavnom nezaposleni i „neupotrebljivi“. Nadovezuje se Željka koja pri terminu bivši radnici, posebno misli na svog pokojnog brata, te ih karakterizira kao „one što su umrli čekajući“, s obzirom da je njezin brat umro čekajući mirovinu, a imao je 27 godina staža. Također, spominje posebno nezahvalan položaj žena pričajući mi o svojoj sestri koja je po zanimanju metalostrugar. Nesretna radi izbora zanimanja, pogotovo u današnje vrijeme nesigurnosti i nemogućnosti pronalaska posla, sram ju je uopće i spomenuti što je zapravo po struci. Ne prave posebnu razliku među marginaliziranim skupinama govoreći da su podjednako svi marginalizirani i penzioneri i bivši industrijski radnici, ali i žene. Biljana razliku među Varešanima vidi na način da postoje „ljudi koje ne rade i jedva sastavljaju kraj s krajem i „oni koji rade i u kreditu se.“ Ističe važnost pripadanja stranci pri zaposlenju te smatra da su ljudi također marginalizirani ako nisu u pravoj političkoj opciji. Također, tvrdi da su marginalizirani i visokoškolorani ljudi, smatrajući da je danas bitnije poznavati nekog „tajkuna“ ili nekoga na boljem, držvanom položaju.

4.5. „Ali pazite, ima potencijala!“

2017. godine se naveliko pričalo o razvoju turizma u općini Vareš, pa smo se nakon posjeta udruzi žena „Izvorno vareško“, čije su članice iznijele neke svoje ideje pri razvoju

turizma promocijom vareških proizvoda. Kolegica Dora Palajsa, koja više piše o razvoju vareškog turizma i ja uputile smo se do općine gdje smo upoznale Boška – referenta za okoliš i projekte i velikog entuzijasta u razvijanju vareškog turizma. Svoj iskaz i težak početak je počeo poetičnim pripovijedanjem:

„moj život je atipičan, neobičan...građevinsku tehničku sam završio u Sarajevu, kasnije sam radio u poduzeću Bobovac, osnivač sam radija i lista Bobovac. Zbog moje tvrdoglavosti, 14 sam godina bio na birou jer nisam se kockao sa vrijednostima, žao mi je zbog djece, bilo bi bolje da sam popustio, ne zamjeraju oni to meni puno, sad su došli na noge, dobro da me nisu slomili. Nikakvi poslovi mi se nisu nudili, nisam ja ni molio, klecao, ono sto je mene držalo je vjera, od malih nogu uvjerenja.“

Otac je tri sina, od kojih je jedan bio mukotrpnih pet godina na birou, gledao ga je kako „kopni“, a danas je vlasnik kafića „Konoba“, u kojem se okuplja vareška omladina. 14 godina ni supruga nije bila zaposlena, no unatoč svemu nikad nije htio napustiti Vareš, pa nije na to poticao ni svoju djecu. O razvoju turizma priča jako ushićeno, no i s dozom ljutnje „30 godina sam čekam da prestanu pričat...“ Kao „komparativnu prednost“ Vareša ističe gostoljubljivost i srdačnost, što smatra posebno važnim tijekom razvoja turističke ponude. Pozitivno govori i o ambicioznim mladim ljudima koji su zainteresirani za različite projekte, no tvrdi i da su dezorijentirani te selidbu mladih navodi kao veliki problem „imajući kartu u jednom smjeru.“ Poziva na rebrandiranje grada okrenutog prema prirodi i kulturnim vrijednostima. Baš kao što piše kolegica Dora Palajsa, turizam u Varešu je dinamičan proces u stalnom razvitku. Od ključne važnosti za razvoj turizma je upravo ova institucionalna podrška od strane općine i drugih općinskih tijela. Razvojem turizma želi se revitalizirati vareški kraj te turizam istaknuti kao novu gospodarsku granu. Boško aktivno promovira Vareš i varešku općinu na društvenim mrežama, sudjeluje na mnogim sajmovima i festivalima te sa savjetima pomaže lokalnom stanovništvu i poduzetnicima u stvaranju turističke ponude, registraciji i uhodavanju obrta. No i sam Boško ukazuje na manjak zakonskih regulativa, lošu i sporu birokraciju – pogotovo kad se radi o novcima, što otežava cijeli proces. Kao dodatne teškoće pri razvoju turizma ističe manjak prostornog plana grada, privatizaciju i neuređenost mnogih gradskih prostora, smeće koje se dovozi iz Breze te činjenicu da se „općina prepustila stihiji – ne vide šta raditi“. Ne ulaže se u lokalne firme, nego se mašta o primjerice „Ikei“. Sve u svemu, Varešani su otvoreni i pozitivni oko razvoja turizma, što posebno ističe kolegica Dora Palajsa. No, s druge strane, s obzirom da je moja tema prvotno bila oblikovana radničkim narativima, kod nekolicine sugovornika sam primjetila „tekovine socijalističkog razmišljanja“ pa tako jedan od

sugovornika kroz zube, vjerujući i maštajući o procvatu industrije, kritički govori „sad tu Vareš nešto o turizmu...“ Boško, iako bivši industrijski radnik, izražava želju za „završetkom priče o Varešu kao gradu željeza – neka to ostane u sjećanju“ te se kritički osvrće na starije ljude koji i dalje „pričaju o nekim tvornicama, nema više tih giganata, nisu se snašli – šetnja kroz grad, čitaju novine, popiju kavu i uzmu gušit nekog na cesti, pa infarkt pa tlak“, te ironično govori da najviše spomenika imaju upravo iz 3. – „domaćeg rata“, ali se urušavaju gore od onih iz 2.svj.rata. Tadašnje doba naziva „bitkom za Vareš“.

O Varešanima priča pomalo poetski kao o „uzvišenom“ narodu pa navodi suživot kao razlikovnu odliku govoreći da su Varešani „povukli posebne korijene“ te da se u Varešu ne može igrati na nacionalnoj osnovi. No, kasnije ipak navodi razlike između Hrvata i Bošnjaka koje „narod“ nije stvorio, pa govori da u pošti ne radi nijedan Hrvat dok u biblioteci i općini ima Hrvata, pritom snižavajući ton glasa, kao da se osjeća ugroženo.

4.6 „Nek' svi rade da imaju ljudi kredite“

Prema preporuci sam otišla u posjet Branku Grgiću, bivšem industrijskom radniku koji živi u Varešu. Dočekao me u toplom dnevnom boravku, s kavom i domaćom hranom koju je sam proizveo. Naime, iako živi u gradu, šaljivo govoreći kao „veliki građanin“, poljoprivredom se bavi oduvijek, za vrijeme Jugoslavije i više nego danas, neidealizirajući plaće u socijalizmu, govori da ipak nisu bile dovoljne za sve troškove. Započeo je kazivanje spominjući mi svoju osnovnu školu i veliki kapacitet djece – 3 odjela, oštro kontrastirajući s današnjim stanjem iseljavanja i pustoši. Svoj odabir srednje industrijske škole u Majdanu ne objašnjava nikakvim posebnim zanimanjem ili talentom, nego činjenicom da mu je cijelo društvo išlo u tu školu. Kao bivši industrijski radnik, s velikom hvalom mi priča o „izučenoj radnoj snazi“ te nastavlja s mišlju da „tko je otišao iz Vareša dalje proslavio je Vareš, proslavio se kao dobar inženjer ili doktor nauka.“ Svoje tadašnje stanje uma opisuje sljedećim riječima: „kad sam završio dobro sam dobio radno mjesto, visokokvalifikovanog radnika, na Breziku. Nisam razmišljao da mi treba dalje nešto, kad je mlad čovjek, dobiješ pare, 68. dobio kredit pa kupio motor pa foliranje dječaćko (smijeh).“

Mirovinu je dočekao nakon rata, uz komplikacije, no zahvaljujući beneficiranom radnom stažu – na održavanju radnih strojeva - do mirovine je došao ranije. Svoje radno – ne tako sretno – iskustvo nakon rata opisuje ponudom za istim poslom na kamenolomu gdje je radio do 2000.godine. Vlast je izostajala s plaćama, a radnici su bili nezadovoljni i 2000.godine organizirali štrajk. Iako je već tada imao pravo na mirovinu iz „javašluka“ nisu uzeli u obzir

njegovo pravo nego su mu dali otkaz. Kako su mu ostali dužni 15 plaća, ponižen je morao platiti 2500 maraka da bi mu se uplatile godine staža. Zajedno s kolegama je podignuo sudski proces kojeg su srećom dobili.

Za bivše industrijske radnike govori da se većina prepustila gradskom životu „kad ima, ima, kad nema, šuti.“ Ni on sam od mirovine ne može živjeti, pomažu mu djeca, a bavi se i poljoprivredom, iako više radi zdravlja. Priznaje da se povukao u sebe te da čak ne gleda ni TV. Domaće ljude označava riječju „Vareš“ pa komentirajući današnje stanje tužno govori „Vareša nema“ - starih umre godišnje 80ak, a rodi se 10ak, ali zapravo žive negdje drugo. Svoje žaljenje nadalje izražava riječima „žao mi je, žao mi je Vareša zato što je namjerno uništen. A bio je toliki potencijal. Namjerno je uništen jer nije ostao vareški rukovodioc, da su se ujedinili ne bi se to dalo, ali su svi otišli vani za svojom egzistencijom.“

Prisjećajući se Jugoslavije, idilično priča o vareškom potencijalu „kapacitetima“ te prestižu vareške gimnazije, dok danas fakultete završavaju neuki doktori i inženjeri. Zbunjen današnjim stanjem te žaleći za „kulturnim i čistim Varešom“ kojeg kao „da su namjerno osudili na propast“ govori da nije siguran je li pesimist ili radi starosti ne zna pametnije razmišljati, no tvrdi da je Vareš težio slobodi, izravno spominjući socijalističke ideje, „zajedništvu, da se sjedini, ko sto šmo i bili zajedno, onda je dosla velika...ja kažem Vareš je okupiran, iz Vareša je protjerano 9000 Hrvata, sad nas ima 1200, 1300, zajednička politika je bila najbolja...zanimljivo je da sam u školi učio da je austrougarska bila okupator, a ja kažem da je austougarska izgradila Vareš.“ Da je socijalističko razmišljanje i dalje dio njegovi svijesti vidi se i u činjenici da vjeruje u obnovu industrije i u tome vidi riješenje za grad. Idilično, šablonski pripovijeda o životu prije riječima „bilo se zadovoljno, pjevalo se svuda“, dok danas „nitko više ne zna pričati – svi gledaju u neke internete“.

Razgovarajući o suživotu govori da je i prije postojao te da osjeti da se sporo vraća. Iako, misli da se danas radi egzistencijalnih problema ljudi ne opterećuju toliko je li netko Hrvat ili Bošnjak, nego gledaju da povuku veze koje će im omogućiti zapošljavanje. Govori da je odmah nakon rata osjetio promjenu kod Bošnjaka, riječima svog kolege Azisa – „M92 iliti – postao je musliman '92. godine“, pa govori da su takvi Bošnjaci i u džamiji u prvom radu, a i kod „nas“ u crkvi – prvi red sve komunjare.

Iako na trenutke idilično pripovijeda o prošlom sistemu, govori da je sklon promjenama i da nije jugonostalgičan govoreći da je „Juga bila dobra do '65.godine, dok se nije napravila prva vikendica“, ističući probleme tadašnjeg sustava – pozajmljivanja, krađe, zaduživanja u svijetu. No, kao prednost ističe mogućnost pronalaska posla – za one koji su htjeli raditi.

Spominjući Bošnjake doseljenike govori da su unijeli nekulturu u grad, pogotovo se osvrćući na nečistoću. Ide korak dalje pa onečišćavanje grada uspoređuje s politikom – „to je sve skrivanje pod tepih - da se ne vidi, samo da se pare trpaju u džep, ne gleda se sta se ruši.“ Pri spomenu miješanih brakova, osvrće se na svoju nevjestu „polu muslimanku“, iako odgojenu u katoličkoj vjeri, govori da su se prije miješani brakovi poticali te ih vidi kao proizvod partijskog sistema. Vjeruje da u miješanim brakovima postoji mogućnost zamjerke te riješenje vidi u započinjanju nečeg novog, treće opcije. No, tvrdi da „svugdje ima neljudi, čovjek je prvo važan, pa onda sve drugo.“

Na kraju razgovora tužno spominje veliko iseljavanje te da brojeći koliko svake godine Hrvata umre ili se odseli, kao da zna za koliko će godina Hrvata nestati s vareškog prostora. Spominje i svoju djecu koja žive u Zagrebu, govoreći da zna da se nikad neće vratiti u Vareš te iskaz završava retoričkim pitanjem: A tko se vratio u Vareš?

4.7. „U Domu penzionera“

Po preporuci te kako bih razgovarala s više bivših industrijskih radnika, jedno poslijepodne sam se uputila sam s kolegicama do doma penzionera. Ispred smo upoznale pomalo zbunjenog, nervoznog i sramežljivog čovjeka koji nam je izravno spomenuo svoju tešku situaciju, siromaštvo i glad. Financijske probleme je nadalje izrazio hektičnim pripovijedanjem o bolesnoj tetki iz Hercegovine koju obitelj želi staviti njemu na brigu čemu se žestoko protivi govoreći nam da ne se ne može brinuti o njoj radi organizacije sprovoda, za kojeg nema nikakva financijska sredstva. Njegovo kazivanje i neverbalna komunikacija mi je prouzročila veliki osjećaj tjeskobe i žaljenja. Začudo, iako ne u podmakloj dobi, iznenadno je umro 2 godina nakon, te sam za njegovu smrt saznala preko lokalnog lista Bobovac. Bila sam preneražena tom informacijom te mi se ondašnji osjećaj tjeskobe ponovno vratio. Ta tjeskoba kao da me „pripremila“ na ulazak u dom penzionera – bezličnu, pomalo hladnu prostoriju, pretežito smeđih i bež nijansi. Stolovi su bili mali i razmaknuti, a 3, 4 penzionera je sjedilo i pilo čaj - od 1 marke – „sukladno penzijama“ – kako je kasnije rekao Ivica - jedan od sugovornika kojeg sam tu upoznala. On upravo penzionere proglašava najugroženijom skupinom te mi je kao bivši industrijski radnik počeo pripovijedati o svom životu. Opis poslova koje je radio bio je raznolik - od željezare, administracije, na analizi željezne rude i drugi. Ima sina i kćer koji žive u Varešu, a on živi sam te tvrdi da od svoje mirovine od 400 maraka može živjeti normalno, tvrdeći da se osjeća materijalno sigurno za razliku od mnogih. Kazuje da osjeća da je njegov život pri kraju te da živi za svoju djecu i unučad „pomirio sam se s tim što

sam stekao.“ Po njemu bolji život imaju bivši industrijski radnici koji žive na selima, na što se ubacio Šaćir, koji živi u gradu i kako nema vrta, ne provodi previše vremena kući, nego u kafiću Kod Seke i u domu penzionera u kojem plaća stanarinu 1, 2 mjesečno (koliko tko da) te preko njih dobiva i drva za zimu.

Pričaju mi o suživotu za kojeg samtraju da i dalje postoji „slažemo se koliko možemo“, govoreći da ni danas, a ni prije nije bilo idealno. Razliku vide u tome da se u današnje vrijeme više gleda „tko si, šta si“. Šaćirovi sinovi su oženjeni Hrvatima, na što je reagirao indiferentno, kako nije religiozan govoreći mi „isto 'ko da je oženio bulu.“ Vidi razliku u doseljenim i „domaćim“ Bošnjacima. Još jedan sugovornik – član doma penzionera je Muriz koji nastavlja priču u suživotu ne niječući da se i prije gledalo „tko je što“, no više se i cijenilo. Također ističe da nije previše razmišljao o tome tko je što, izražavajući nesvjesnost. Govori mi da mu je kćer udana za Hrvata, no da odvojeno održavaju vjere te će djetetu dati ime bez vjerskih obilježja, a on se u njihove odluke ne miješa. Muriz je vjerski odgojen te kako je bivši ratni logoraš, smatra da ga je upravo vjera izvukla „psihički“ tijekom rata. Posebno je povezan s vareškim katoličkim svećenicima, s kojima je suradnju počeo već tijekom rata pri nabavi lijekova za logoraše, žene i djecu, o kojima ima samo riječi hvale kazivajući mi svoju potresnu priču te iskustvo rata. Jedini je sugovornik koji je detaljnije pripovijedao o svom iskustvu tijekom rata. Naime, već sam ranije sudjelovala u jednom istraživanju ratne svakodnevice te moram priznati da sam tu temu svjesno izbjegavala i rijetko kad inicirala tijekom intervjua. No, Muriz je, bez obzira na dane provedene u logoru te traumu i stres koji je proživio zajedno s obitelji, iznenađujuće normalizirano pripovijedao o tom iskustvu, bez prevelikih izljeva emocija. Inače, kolegica Dora Valčić se bavi ratnom svakodnevicom te u jednom dijelu rada tvrdi da su iskazi postali normalizirani baš zbog velikog vremenskog odmaka i samog prijenosa kao i preoblikovanja ratnih narativa. Danas živi mirnim penzionerskim životom te se sa suprugom bavi stočarstvom. Po zanimanju bravar, 80ih je radio kao privatnik – stolar. Kao najmarginaliziraniju skupinu ističe bivše industrijske radnike s obzirom da poznaje mnoge kojima staž uopće nije uplaćen, pa rade sa strane što uspiju. U mirovini je već 7 godina te tvrdi da dobiva pomoć od djece, s obzirom da od 300 maraka mjesečno ne uspije pokriti skoro pa nikakve troškove. Šaljivo govori da zapravo nije u mirovini govoreći da su u mirovini oni koji imaju dobre penzije, a njegova je mala.

O Varešu prije propovijeda poetski : „Ja ga volim toliko, ja vam ne mogu opisat koliko ga volim, kad pogledam ujutro kad je sunce, Vareš je prelijep, ja ga pamtim, da vi znate sta je Vareš bio, Vareš je 60ih godina...moda je išla London, Pariz, Zagreb, Vareš pa dalje, imali smo

podzemni javni wc gdje se naplaćivalo, imali smo dva kina, prvi klub liječenih alkoholičara, poštanska štedionica odnosno banka, samoposluga prva u državi... “Ističe i posebnost vareškog naroda te oprečnost s „došljacima“ pa tvrdi „ljudi su posebni, drugačiji neg npr. od Breze, drugi mentalitet ljudi, sve se promijenilo kad su se ljudi sa sela doselili, ti što su došli oni se 'šišaju između sebe' znači nema posla, kolju stoku isto tako, nema ga u mesnici, to su sve ti običaji koji su nama strani, mi se njima trebamo prilagođavati nažalost, malo je Varešana, mi smo progutani, ne forsiram ja da smo mi nekakvi plave krvi, iako su se i sela družila bili su na strani jedni drugih, katolička i muslimanska sela jedna do drugih, ali eto promijenila se to...”

Sjetno se prisjeća igranki i kulturnog života u radničkom domu, a da se sreća i zadovoljstvo prvenstveno vežu uz ljudsko pravo na rad te samu mogućnost pronalaska posla, Muriz ističe rečenicom „lijepo sam se osjećao prije, radio sam.“

Kao današnje probleme ističe lijenost omladine koja je „naučena da im se da“, no ističe i problem „socijalističkog razmišljanja“ – „ne može me manje platiti, nego što ja mogu raditi,“ govoreći da za promjene, treba vremena da sazrije svijest ljudi.

Još jedan član doma penzionera, iako više pasivan je Ljubo koji živi zajedno sa suprugom Terezom i sinom Radovanom u selu Zaruđe u „kući s kućicama“ kako smo je kolegice i ja nazivale. U toplom dnevnom boravku, uz domaću pitu, kolače i mezu razgovarali smo o svakakvim temama. Današnji umirovljenici, žive mirnim životom, Ljubo održava okućnicu, radi u limarskoj radionici, Tereza je domaćica, a uz sve to bave se i poljoprivredom. Tereza je u udruzi žena, a Ljubo je u političkoj stranci kao pasivan član te član doma penzionera. Jedno vrijeme je bio aktivan i u mjesnoj zajednici, no radi razočarenja uzrokovanog podjelom novčanih sredstava u poslijeratnom stanju povukao se iz te službe. Ljubo je bivši industrijski radnik zaposlen u kompaniji Autotrans kao vozač. Po zanimanju je limar mehaničar i VKV mehaničar vozač, za što se školovao u Mariboru. Kao dodatni posao, i dan danas, bilo mu je limarstvo – te je spomenute „kućice“, kao i sve druge limarske radove na svojoj kući napravio sam.

Idilično i sjetno se prisjeća života prije pa kaže „kad bi se ono vratilo ja bi živio 1000 godina, onog života nema više...6500 radnika je bilo, a sad stanovnika nema toliko...” Nastavlja ljutito „Vareš je imao 22000 stanovnika, sve se rasprodalo nakon rata, porušeno. Šume izvučeno...Vareš je mogao bit Carigrad, a danas nije ni grad.“ Krivi politiku govoreći da su političari zaboravili Vareš i „udavili ovaj gradić, a bio je mali Rim,“ ljutito koristeći uzrečicu „j... ti zemlju“! Inače, radi tadašnjeg društva i posla se učlanio i u Partiju spominjući „otpor“ koji je osjećao s obzirom na činjenicu da je bio religiozan, no govori da se ipak sve moglo

održavati. Pomoć „onog sustava“ prvenstveno vidi u davanju kredita, kao što tvrdi većina mojih sugovornika, s pomoću kojeg je napravio kuću.

Gledajući na svoj život i uspoređujući ga sa životom današnje omladine, misleći pritom i na svog sina, smatraju da je bio bolji govoreći da od 300, 400 maraka danas, mladi zapravo ništa posebno ne mogu. Od svoje mirovine uspiju pokriti račune, no djeca pomognu s drugim troškovima.

S obzirom na današnju nesigurnu situaciju i nezaposlenost, kao i odlazak mnogih dobrih majsotra Tvrdi da se osjeća „nevidljivo“ - kao da industrijski radnici nikad nisu ni postojali. Ljubo idilično opisuje prošlost uzrečicama „ma joj...najbolji život!“, „bilo je prelijepo“, s velikim osmijehom. Svoju „nevidljivost“ kao bivši industrijski radnik i poniženje koje osjeća izražava rečenicom „sad sam samo penzioner.“

4.8. „Ja ću iz Vareša otići...ali ne daleko.“

S Romanom, sinom bivšeg industrijskog radnika Tonija jednog hladnog jutra sam se uputila u vožnju periferijom kako bih sa skoro pa „ptičje“ perspektive vidjela grad i cijeli industrijski kompleks. On, s moje desne strane ponosno gledajući svoj grad, a ja, promrzla, opremljena malim rokovnikom i fotoaparatom sam „osluškičala“ grad i osjećala knedlu u grlu. Snažni vjetar je uzrokovao pomicanje ostataka lima i željeza. Uronila sam u taj zvuk i zaklopila oči. Osjećala sam se kao da čujem zvuk strojeva i radnika. Uživala sam. Netom prije, listajući jedan od predzadnjih brojeva časopisa Kolektiv u sjećanje mi se urezala rečenica „Vareš uljuljkan snom mrtvijem spava“. Rekla sam samoj sebi: „ne, grad je još živ, ne spava.“ Spustili smo bliže kompleksu, no radi zabrana, a i straha od nesreće zbog derutne situacije se nismo previše približavali. Inače, Roman, a i drugi sugovornici spominju „tajnovitost“ ne samo oko vlasnika privatiziranih dijelova željezare, nego općenito oko poslova i današnje proizvodnje. Tako smo došli do Tvornice rezervnih dijelova za koju mi je rekao da je u vlasništvu „nekih Talijana“ te mi spominje dugovanja kao i neisplaćene mirovine radnicima. Prošetali smo se i do Vareš Majdana – do radničkih baraka gdje sam imala priliku kratko porazgovarati sa starijim bračnim parom koji su se čak i bez moje inicijative, kao da su jedva čekali podijeliti svoju brigu s nekim, počeli žaliti na male mirovine, uništenje željezare i krađu.

Roman, u srednjim 30ima, inače profesor geografije, kolegama i meni je bio od iznimne pomoći tijekom cijelog istraživanja i kao suradnik i kao sugovornik. Rođen u 80ima odrastao je uz idilične priče o prijašnjoj slavi Vareša te zbog očevog iskustva i kazivanja, osjeća da je industrija dio i njegova identiteta pa je kao dijete od 5, 6 godina posjećivao oca na radnom

mjestu. Nadalje, sjeća se i šetnji do radničkog doma Partizana te odlazaka na sladoled u slastičarnu. Pomalo ljutito se osvrće na mlađe generacije kojima Vareš kao bivše industrijsko središte nije u sjećanju i ne „doživljavaju ga“. S obzirom da je jedno vrijeme bio zaposlen u trgovini alata, upoznao je vlasnika jednog dijela željezare te imao i priliku ući u radionicu koju mi je opisao sljedećim riječima „sve razbacano, nitko nije 20 godina ušao, al' za jednim stolom, čekić, znaš kako mi je to izgledalo, kao da je netko jučer izašao i sutra opet nastavlja. Imam osjećaj da je bilo teško raditi, mračno, sablasno djeluje...“. Iako ne vidi nikakav poseban potencijal cijelog kompleksa, izražava želju za upotrebom bar jednog dijela u edukacijske ili turističke svrhe. Vjeruje u preokret Vareša na turizam, no smatra da je veliki problem „socijalistički mentalitet“ te stariji ljudi kojima je u mentalnom sklopu još „željezara u glavi“ te sama ovisnost o željezari, a ne o sebi samima. Opisuje kako željezara, iako privatizirana, odaje samo privid rada s obzirom da već dugo ne vidi nikakve promjene ni pomake u radu izražavajući sumnju u legalnost poslovanja. Jednom prilikom mi je poslao sliku svježe oličene ograde na ulasku u radionicu, šaljivo govoreći da je čuo za dolazak nekih investitora koje je tadašnji vlasnik očito htio „zadiviti“.

S obzirom da pokušava pronaći svoje mjesto pod suncem, slušajući idilična kazivanja svojih roditelja govori da se kao rezultat tih kazivanja i kod njega javila želja za tim „starim vremenima“ - ne nostalgija, nego ljubomora. Već godinama radi na određeno i mašta o poslu u struci, zaposlenju u školstvu govoreći mi da uživa raditi kao profesor i da želi ostaviti dobar utjecaj na svoje učenike – ne samo znanja iz geografije, nego i iz života. No, iskusio je već nekoliko situacija mutnih natječaja za zapošljavanja te obećanja koja se na kraje ipak ne ispune. Kao svoj najveći problem ističe materijalnu, financijsku nesigurnost, no i manjak društvenog života. S obzirom na selidbu mnogih prijatelja, i sam je razmišljao o selidbi, no znajući da u inozemstvu ne može raditi u struci nego da ga vjerojatno čeka „bauštela“, ubrzo se „spusti na zemlju.“ Kao utjehu govori „opet kad sve sagledam, mislim da sam puno sretniji ovdje.“ Kratko je bio i politički aktivan, što je također rezultiralo razočarenjem. Smatra da se u politici zapošljavaju nestručni ljude po nacionalnoj osnovi čiji rad ne može povećati standard ni boljitak Vareša. Činjenica da nestručni ljudi zauzimaju vodeće pozicije ga smeta više nego zapošljavanje po nacionalnoj osnovi. Iako je više puta naglasio da u Varešu ne vidi perspektivu, objašnjavajući da život nije samo „imati kuću i posao, nego i taj društveni život“, na pitanje zašto i dalje ostaje u Varešu mi je rekao da je za odlazak otvoren „...ali ne daleko.“

S ciljem boljeg shvaćanja nostalgičnih narativa mojih sugovornika, detaljnije sam analizirala list Kolektiv te napravila usporedbu, što je detaljnije prikazano u sljedećim

poglavljima. Kroz Kolektive se jasno vidi formiranje simbola radnika kao „središnje figure socijalizma“ te kreiranje utopije radničkog života, dok se kroz etnografiju i interpretaciju vidi promjena simbola radnika - „nevidljivog i neupotrebljivog“ i same vrijednosti rada, kao preslika današnjeg stanja u BiH.

5. KOLEKTIV

Ovo poglavlje će analizirati pisanja o Varešu, željezari i rudniku u časopisu „Kolektiv“, prvotno nazvan „Naš Kolektiv“ – List socijalističkog saveza radnog naroda Vareša koji je izlazio od kasnih 50ih do '90. godine te pokazuje idiličnu i romantičarsku sliku tadašnjeg života u gradu. Inače, radnički časopisi i drugi medijski izvještaju tijekom socijalizma su bili podložni cenzuri i samocenzuri. Nerijetko se kritizira ponašanje te propusti radnika i rukovoditeljstva, no kritika socijalizma se nije isticala, tako da je diskurs socijalističkih radničkih časopisa uvijek promovirao socijalističke vrijednosti – napredak, solidarnost i težak rad (Potkonjak, Škokić 2015: 252). Naveliko se veličaju ideje solidarnosti i uzajamnog pomaganja koje se prikazuju kao principi samoupravne socijalističke etike, pa se 1986. godine navodi primjer kase uzajamne pomoći radnika te da se „ljudi oduvijek oslanjaju jedni na druge i s obrazom traže pomoć.“ Slično, i u monografiji Vareš i željezara iz 1960. godine, koju su rudnik i željezara izdali s ciljem veličanja grada i željezare te ih prikazali velikim brojem slika i opisa, Vareš se označava „gigantom rudarske i metalurgijske industrije u Europi“. Idilično opisivanje se nastavlja pa se za Vareš tvrdi da je „stoljećima krio najbogatija nalazišta željeza na Balkanu“ te da će u sljedećih 100 godina biti glavni opskrbljivač crne metalurgije na cijelom Balkanu, što će imati veliko značenje za cjelokupni razvoj tadašnje Jugoslavije (1960: 1). Povijesno gledajući, za vrijeme austrougarske vlasti, Vareš postaje grad i centar željezne industrije, što „pečati“ njegov daljnji razvoj kao „grad željeza“. O tom razdoblju, koje ovaj rad neće dublje analizirati, više piše povjesničar Željko Ivanković, rodom iz Vareša u svojoj monografiji „Vareš i vareški kraj kroz stoljeća“. O počecima razvoja Vareša, kao podsjetnik na „slavnu prošlost“ u više navrata se piše i u Kolektivu. Tako je u 19. stoljeću, predgrađe Vareša – Kralupi izabrano je za industrijsku zonu grada pa je 1891. godine u Varešu otvorena prva visoka peć, a 1896. druga. Iste godine su otvoreni i rudnici željezne rude u Smreci, Droškovcu i Pržićima. Zatim, 1896. nastao je i novi dio grada – Vareš Majdan, koje je kasnije postalo „jezgro razvoja metalurgije“, kako se označava u Kolektivima. Ubrzo su izgrađene mehanička radionica, livnica, kotlovnica te postrojenja za zagrijavanje i pročišćavanje zraka.

Iz današnje perspektive, čitajući Kolektiv, osjećala sam se kao da sam uronila u idilično, pomalo nestvarno djelo u kojem su vrijednosti i prestiž prikazani na drugačiji, pomalo čudan način. Primjerice, članak iz 1989. godine spominje kako, iako u znatnoj krizi, Vareš ipak ima sve šanse bržeg i bogatijeg razvoja te da svako „treće kućanstvo ima TV, a gotovo svako drugo radio aparat“.

U velikoj mjeri se izvještava o „svečanim radničkim vijećima“, sastancima, skupovima itd. S hvalom se piše o radničkom samoupravljanju koje se tijekom 60ih i 70ih godina pokazalo kao dobar primjer za druge države istočnog bloka (Škokić, Potkonjak 2016:121-122) te unatoč kritikama da nije u potpunosti kompatibilan sa zahtjevima moderne ekonomije, bio je politički, ekonomski i društveni fenomen koji se uklopio u ljevičarke programe usmjerene na modernost i napredak inkorporirajući „ideju bezklasnog društva i poboljšanja cijelog čovječanstva“ (Rorthy 1999: 230, citirano u Škokić, Potkonjak 2016:121). Stoga, bilo je na radnicima da osiguraju dobro upravljanje proizvodnjom i blagostanje za sve, što se itekako vidi u Kolektivima: „mi samo moramo sebi pomoći...“, „na nama je nastaviti Titov put“ itd. No, to se ipak nije uspješno izvelo. Partijska centralizacija je bila donekle ležerna te su kompanije imale dozu autonomije, no to ipak nije bilo dovoljno za postizanje utopijskog ideala radničkog samoupravljanja proizvodnjom. Radnička vijeća kao i druga radnička tijela nisu bila sposobna iznijeti političke i ekonomske reforme, vjerojatno zbog toga što su „replicirali stavove i odluke vladajuće elite bez dovoljne intinzične motivacije za unutarnju revoluciju“ (Kirn 2010:213, citirano u Škokić, Potkonjak 2016:121). Nadalje, radnici nisu pokazivali pretjeran interes za sudjelovanjem u odlučujućim tijelima, a i ova nekolicina što je pokazivala, nije bila dovoljna da osigura radničku kontrolu nad radnim procesom, sredstvima proizvodnje i kapitalom. Tako se u Kolektivima tijekom 70ih i 80ih u više članaka navode kronični problemi manjka interesa radnika te se kritizira radnička nedisciplina, kašnjenja, izostajanja s posla, krađe itd., što je detaljnije prikazano kasnije u tekstu.

Još više istaknuti i kroz 60e, 70e i 80e bili su strukturalni problemi u vodstvu željezare i rudnika. Na više mjesta se ističe nedostatak materijala, novaca, izostanak plaća, dugovi itd. Osjeti se i klasna nejednakost usprkos konstantno izražavnim idejama „komunitarizma i solidarnosti“ između „običnih“ radnika i rukovoditelja, što prema riječima Potkonjak i Šabić (2016:124) pokazuje da je socijalizam napredovao prema kapitalizmu – tržišnom socijalizmu, a ne prema komunizmu. U pojedinim naslovima se može odmah iščitati o proizvodnim i drugim problemima pa tako primjerice 60ih izlazi članak „Nekvalitetna ruda“, 70ih se daje kritika na rad radničkih kontrola u članku „Kako rade radničke kontrole“ te se kritiziraju mladi radnici

„Zabrinjava odnos mladih prema radu“, a 80ih izlaze članci „I ovaj put u proizvodnim problemima“, „Ideje nisu dovoljne“, „Problem plasmana željezne rude“, „Stala proizvodnja“ i drugi. No ipak, negativna informacija i kritika je rjeđe bila istaknuta u naslovu, a češće bila u tekstu članka, koji su po tipičnom šablonu diskursa socijalističkih časopisa uvijek završavali u pozitivnom tonu, a i naslovi su nudili tračak nade te popravljali narušenu sliku. Tako su neki od naslova iz 70ih godina „Dodatnim naporima do realizacije plana“, „1975. uspješna i pored teškoća“, „Bolji rad visoke peći“, „Rudari metalurzi smanjuju gubitke“ te 80ih godina „Uspjeh unatoč teškoćama“, „Trenutno bez viška zaposlenih“, „Proizvodnja opet počinje“ i drugi.

Raspravljajući o radničkom životu, u samim člancima kao i intervjuima s pojedinim radnicima – kao njihova „potvrda u kreiranju utopije“ (Potkonjak, Škokić 2015: 252) ističe se da su imali mogućnost te su bili poticani na napredovanje, pa se na više mjesta spominju razne škole i tečajevi, pogotovo iz područja upravljanja, što se vidi u naslovima iz 70ih godina: „podijeljeno 110 diploma“, uspješan rad sindikalne škole“ i drugi. U Kolektivima se posebno veliča potrošačka, s obzirom da je trebalo zadovoljiti osnovne potrebe, kao i potrebu za materijalnom i nematerijalnom kulturom (Šušvar, citirano u Duda 2005:59) i popularna kultura radničke klase, pa tako Kolektivi svjedoče o bogatom kulturnom životu i sportskim sadržajima te izlaze članci naziva „Oaza vareške zabave“ i „Krkljanac u radničkom domu“, u kojem su gostovale mnoge jugoslavenske zvijezde, te kulturno umjetnička društva i sporske sekcije održavali probe i koncerte. Prilikom spominjanja sportskih aktivnosti i radničkih igara, Kolektiv posebno veliča nogometni klub „Metalac“- „Slava metalca nije prevaziđena“ 1963.god. U tadašnje vrijeme, postojao je i klub „Mladi radnik“, no kasnije se njihovim spajanjem dobio „FK Vareš“. No u 80ima i 90.godine se piše o derutnosti te potrebom adaptacije doma, koja je trebala završiti 1991.godine, čime se trebao završiti period „učmale kulturne apatije“ koja već dugo vlada Varešom. Baš kao što definira Raymond Williams „radnički način život nije „stračara, smočnica i bakar, kapa i majica bez ovratnika, iako su to bili, donekle i ostali, eksterne karakteristike života radničke klase...“ Postojali su i konstantni pritisci za poboljšanjem standarda te se naveliko promovirala ideja o blagostanju. Općenito govoreći, kolektivno poboljšanje života zapravo je ljudski ideal (Williams 1957:30-31). Ipak, kroz Kolektive se jasno vidi polagano rušenje socijalističkog projekta, pogotovo u krizi 80ih godina, smanjenje standarda, prestanak ulaganja u zdravstveni i obrazovni sustav i drugo.

Kulturno vodstvo i opća suglasnost socijalističke ideologije bila je utemeljena, propitkivana, osigurana na razini svakodnevnog života (Luthar i Pušnik 2010:11, citirano u Škokić i Potkonjak 2016:123). Tako se kroz 60e godine posebna pažnja daje radničkim

odmaralištima te organiziranim odmorima duž Jadranka obale te u drugim kontinentalnim gradovima. Prema Dudi (2014) u kasnijim godinama socijalizma, odlazak na odmor u odmarališta postao je poprilično demokratski oblik odmora te je radnička klasa trošila sve više na zabavu i odmor, što je postalo sredstvo mjerenja statusnog simbola srednje klase i unaprijeđenja individualca (citirano u Škokić i Potkonjak 2016:124). Kolektivi vrve člancima naslova „Kud na ljetovanje?“, „Srebreno opet napovoljnije“, „Srebreno očekuje prve goste“, „Srebreno otvara kapije“, „Sve veća pažnja odmoru radnika“ i drugima. Naveliko se raspravlja o cijenama, ponudama, a javlja se i vizija Vareša kao mjesta kontinentalnog turizma, koja tad ipak ostaje na početnim idejama.

„Ponosni, snažni i odgovorni“ radnici su sudjelovali u stvaranju samih uvjeta napretka. Stoga, budućnost nije samo nešto što se obećavalo, već se otkrivala pred njihovim očima - ponosnih i marljivih radnika. Kako bi se potaknuo zajednički osjećaj zajedništva, ideološki se diskurs u velikoj mjeri oslanjao na osobnu odgovornost svakog pojedinog radnika koji je uključen u stvaranje bolje budućnosti. Sama snaga volje pružila je simbolično mjesto za usađivanje agende napretka, pa su tako pored svoje obavezne radne smjene često i volontirali. Kolektivi su naveliko hvalili ideje rada i napretka te su proizvodili narative čiji je cilj bio podignuti svijest radnika. Tako 80ih izlazi članak o izbornoj aktivnosti radnika „visoka svijest radnika“ da „na ovaj način pomognu i učestvuju u stvaranju boljeg sutra u svojoj radnoj organizaciji“, a da mandat novih rukovoditelja bude „doprinos socijalističkom razvoju naše zemlje i boljem poslovanju“. Kroz članke se pozivalo na komunistički moral i kolektivnu odgovornost te su radnici bili uključeni u proces osiguravanja dobrobiti zajednice, pa se tako objavljuju članci o raznim postignućima radnika, zahvalnicima, natjecanjima, darivanju, čak i osmrtnicima pojedinih radnika. Njihovi narativi su objavljivani u časopisima kako bi svjedočili o njihovom sudjelovanju u stvaranju utopije te dokazivali ideje komunitarizma, kolektivnosti i posebne časti koju osjećaju u izgradnji zajedničkog i boljeg društva i budućnosti. Vjerovali su u napredak i prisutnost utopije koju zapravo oni sami izgrađuju pukom snagom volje (Potkonjak, Škokić 2015: 251-252). U Kolektivima se veliča samoupravljanje socijalističke jugoslavenske zajednice, a solidarnost i uzajamno pomaganje se definiraju kao principi samoupravne etike te se posebno ističe da je radnik zaista središnja figura socijalizma - „simbol vrijednosti rada“ i „središnja figura socijalističke ideologije“ (Petrović 2013: 97;99). Pozornost mi je uhvatio članak naslova „Svaka čast majstore!“ iz 1886.godine u kojem je radnik okarakteriziran kao: „pozitivna ličnost“ koja posjeduje „radne navike, visoku svijest samoupravljača“ koja druge radnike potiče na rad te „prenosi svoje znanje na mlađe i ima

izražen osjećaj lične i kolektivne odgovornosti“. Intervjuiran je radnik - metalobrusač koji započinje intervju objašnjavajući značenje riječi majstor:

„radnik, koji je osposobljen da u struci pozna tehnologiju i sve tajne obrade materijala, onaj koji može gotovo bez greške izrađivati dijelove za proizvodnju, ko je spreman da prenosi znanje i mobiliše ličnim primjerom druge na rad – to je majstor.“

Poetska atmosfera je dodatno dočarana uvodnom najavom: „u predvečerje 1.maja Međunarodnog praznika rada gost redakcije je visokokvalifikovan metalni radnik OOUR-a RO Zrak Sarajevo“. Radnik tvrdi da je jedini izlaz iz ekonomskih teškoća „jedinostveno angažovanje radničke klase, mobilizacijom njene ukupne snage i pregalaštva.“ Simbol radnika se stavlja u središte diskursa i bez obzira na često opisivanje kao „udarnika“ ili „visokokvalificarnog stručnjaka“, pomislivši da posjeduje nadnaravne osobine i snagu i slično, s druge strane ga se „spušta na zemlju“ te se uvijek naglašava činjenica da je radnik „skroman, primjeren na radnom mjestu, u svome gradu i porodici, nikada se posebno nije isticao retorikom“, pa tako i ovaj radnik tvrdi da su mu „riječi slabija strana ličnosti“ te da je „poznat djelom, radnim učinkom i umijećem“. Spominjući učene profesore govore se kako su svi oni „dali pečat generaciji najposonih vareških zanatlija, generacija koja je dala najveći doprinos izgradnji i dosadašnjem socijalističkom samoupravnom razvoju Opštine, Republike i Zemlje, generaciji koja je sada pred penzionisanjem.“ Dobio sam „osnovu, neophodna početna znanja i savjet da budem poslušan, pažljiv i uporan“. Spominje sebe kao učitelja te kako je osposobio mnoge mlade radnike, te ulagao u osobni napredak i kako je bio ponosan koji se ne može opisati kad je njegov učenik proglašen za najboljeg metalca radne organizacije. Kroz više članaka se spominje „snaga“ radničke klase te da je veći rad, disciplina i odricanje način izlaska iz ekonomskih teškoća. No, svjedoči kako već tad nedostaje rad i disciplina radnom kolektivu te kako su teškoće nastale većim dijelom jer se ne poštuju ni najosnovniji principi i pravila ponašanja u organizaciji rada. Poetski poziva „drugare i drugarice“:

„prijeđimo s riječi na djela, nastavimo izgrađivati jedinstveno i još snažnije Titovo i naše djelo. Neka buktinje radničke prvomajske vatre koja u Varešu gori još od 1894.godine rasplamte naše ogromne unutrašnje snage, kao nesebičan doprinos jačanju samoupravne socijalističke jugoslavenske zajednice.“

Idilu, već poljuljkana 70ih godina raznim proizvodnim problemima te internim problemima samoupravnih organizacija definitivno narušava ekonomska kriza 80ih godina i nepostojanje tržišta koji rezultiraju sve više neradom, kašnjenjima na posao i izostancima s posla, honorarnim poslovima sa strane, „odlijevom kadra“, štrajkovima od kojih je posebno

istaknut 30satni štrajk glađu Energoinvestovih radnika, smanjena su ulaganja i u zdravstveni i obrazovni sustav, spominju se strana ulaganja i moguća partnerstva i drugo. S obzirom na izbijanje rata i raspad Jugoslavije, iz današnje perspektive posebno su zanimljiva predviđanja razvoja u sljedećih 10 godina (u 2000ima Vareš će biti...) tj. - odsustvo svijesti o mogućoj propasti Jugoslavije te optimizam da će Jugoslavija kao i Vareš izaći iz poteškoća i znatno se razviti. Tako se u Kolektivu iz 1986.godine, spominjući plan do 1990. godine najavljuje „još snažniji razvoj rudarstva i metalurgije“, rekonstrukcija livnice i visoke peći, dalji razvoj Tvornice rezervnih dijelova. Najavljuje se i veće zapošljavanje u rudniku te „sporazum jugoslovenskih livnica za rekonstrukciju postrojenja visokih peći“ koje će omogućiti proizvodnju visoke peći za sljedećih 10-15 godina, završavajući optimističnim citatom kao i većina članaka da se svi proizvodi rudnika i željezare prodaju „bez problema i ništa ne ostaje na zalihama te da je rudnik i željezara dosljedan poštivalac politike i svih dogovora“ (K.R.). Iste godine (broj 365.) spominjući Rudnik olova, cinka i barita piše se kako „nikakvih problema nema oko prodaje metala olova i cinka na domaćem tržištu“ što se kasnije ipak pokazuje netočnim. Više članaka svjedoči o stvaranju zaliha, prevelikoj jalovini ili nedovoljnoj iskorištenosti rude što narušava idiličnu sliku. Što se tiče zaliha, opisujući temelje centralističkog planiranja, Verdery (1996: 21) tvrdi da su rukovoditelji, najčešće radi manjka informacije koliko je sirovine uistinu potrebno za proizvodnju kao i zbog kašnjenja narudžbi, najčešće gomilali zalihe koje su planirali ili iskoristiti za sljedeću proizvodnju ili razmijeniti s nekom drugom firmom. Zbog gomilanja materijalima, događale su se nestašice koje su izazivale velike negisurnosti u proces proizvodnje – ili u broju radnika ili u sirovinama. Nedovoljno dobro i promišljeno planiranje bi rezultiralo tim da bi jedan dio mjeseca bilo previše zaposlenih radnika, a drugi bi ih nedostajalo, pa bi se morali zapošljavati na prekovremene sate kako bi se ispunio mjesečni plan. Tako se u Kolektivu na više mjesta svjedoči o „višku“ i „manjku“ zaposlenih radnika.

Unatoč svim problemima, baš kao što nalaže pisanje za vrijeme socijalizma, optimizam je uvijek prisutan te se posebno vidi u rečenici kao što je „smatramo da praktično nikakvih zastoja u procesu proizvodnje koncentrata neće biti...“ Slično, pišući o problemu plasmana željeza te raspravljajući o radu visoke peći, piše se o prestrukturiranju proizvodnje kao nužnom izlazu iz trenutnih teškoća spominjući kako „neke nove teškoće valjda neće naići. Pa i kada bi nastupile, visokopećari bi sigurno našli pravo rješenje.“ (K.R.)

Gledajući kronološki i detaljnije, 60e godine veličaju rekorde pa je 1965. godine zabilježena rekordna proizvodnja bijelog željeza, no već se 1968. piše o nekvalitetnoj vareškoj

rudi te manjoj otpremi od predviđenog. Kao što je već navedeno, članci ipak završavaju u pozitivnom tonu – „zadovaljavajućim rezultatima“ unatoč otežanim radnim uvjetima i zastojima visoke peći. 60ih godina se naveliko piše o opcijama ljetovanja, te se uz mnogobrojna mjesta duž Jadranske obale kao najpovoljnije ističe Srebreno koje „Otvora svoje kapije“ i „Dočekuje prve goste“. 70ih godina se i dalje piše o rekordima i uspjesima, no povremeno se osjeti i polagani početak krize te raspadanje socijalističkog projekta. Članci uglavnom ili veličaju varešku industriju i radnike ili „popravljaju“ narušenu sliku zbog novonastalih problema što se posebno vidi iz naslova „Živjeće vareška metalurgija“, „I dalje će teći željezo iz vareških visokih peći“, „Visoka peć skoro dostigla rentabilnost“, „Utrošak koksa predstavlja granicu blizu svjetskih normativa“ i drugi. Piše se o uspjesima radnika koji dosežu rekorde, među njima posebno istaknuti visokopećari i livci, pa tako primjerice 1975. izlazi članak „Uspjeh visokopećara. Za 5 mjeseci polugodišnji plan.“ Sve veća pažnja se pridaje potrebnom odmoru za radnike te programima za odmarališta, povoljnijim cijenama itd. No, da sve i nije baš idilično i da strukturalni problemi ipak postoje, vidi se u člancima koji spominju strah od topljenja zaliha, nemogućnost plasmana rude i drugo. Također, u nekoliko brojeva se spominje i aerozagađenje te se daju upute građanima, no tada, ozbiljniji problemi ni briga o ekološkim posljedicama nisu posebno vidljivi. Rudnik i željezara se nazivaju „gigantima“, a taj naziv se 70ih godina pridaje i SOUR Energoinvestu – organizaciji udruženog rada s 49 organizacija. Optimistično se spominju razni novi programi – program i projekt rudnika olova i cinke, fabrika dječje konfekcija, rudnik obojenih metala na Veovači i dr. Pridaje se veća pozornost i doškolovanju radnika pa se tako spominju razne škole, seminari i tečajevi. Naime, svaki OOUR je izdvajao određeni iznos za stipendiranje studenata, a spominje se i Titov fond – za stipendiranje talentiranih mladih radnika i djece radnika. Početkom 70ih godina modernizacija se spominje kao uvjet opstanka i razvoja proizvodnje – što je i „glavni narativ socijalističkog režima“ (Petrović 2017:139), pa se tako primjerice livnica 1971. polagano modernizira. 1973. se navodi kao „godina rekorda“ s obzirom na ostvaren ukupan prihod - dohodak porast ličnih dohodaka, plan izvoza i drugo, s posebnim osvrtom na OOUR Zvijezdu iz grupacije šumarstvo i drvna industrija. Nadalje, poetično opisujući, 1974. se označava „godinom uspjeha“, ispisana „zlatnim slovima u povijest naroda i narodnosti Jugoslavije“ te se smatra vrhuncem materijalno-proizvodnih snaga države i razvoja socijalističkog samoupravljanja u kojem „radnička klasa postaje osnovni subjekt ukupne politike društva i vlasnik nad uslovima i rezultatima svog rada“ te se kao cilj navodi daljnje jačanje ravnopravnosti, jedinstva i bratstva naroda i narodnosti Jugoslavije, afirmiranje samostalnosti i odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti i

cjeloukupni razvoj jugoslavenske zajednice. 1975. je „godina ohrabrenja i nade“ da pozitivan trend u poboljšanju proizvodnih rezultata ne bude privremen. Iako se javljaju poteškoće, ta godina se označava „uspješnom i pored teškoća“. Kao poteškoće se navode manjkavosti zdravstvenog sustava – nedostatak periodičnih pregleda radnika kao i nepostojanje kartoteke u kojima se prati zdravstveno stanje radnika kako bi se na vrijeme poduzele mjere. Tako se navode česta bolovanja radnika, pogotovo u livnici, industrijskom saobraćaju i mehaničkoj radionici kao i u kamenolomima. Također, navode se propusti radničke samoupravne kontrole s obzirom da su radnici prezauzeti na radnim mjestima pa stoga samo formalno postoje odbori i komisije.

No, gledajući s pozitivne strane spominje se solidarnost u rješavanju zajedničkih problema, pa se iz fonda za 1975. izdvajaju sredstva za izgradnju i nabavku opreme koja će služiti zajedničkim potrebama (za izradu tehničke dokumentacije, za priključenje telefonske centrale itd.) te se navode savjeti za bolju proizvodnju - nabavka potrebne opreme, efikasnije održavanje, snabdijevanje rezervnim dijelovima, maksimalno angažiranje svakog pojedinca na svome radnom mjestu, a posebno poboljšanje odnosa u pogledu čuvanja i rukovanja strojevima i postrojenjima. Iako se piše se o „većoj (ne velikoj) brizi za standard radnika“, što potvrđuje prisutnost problema te narušava ideal radničkog života i standarda, veliča se „posebna brizi za društveni i osobni standard radnika te njihovih obitelji“ te se raspravlja o pitanjima zaposlenosti i zapošljavanju, društvenoj ishrani kao i organizaciji kvalitetnijih toplih obroka. Osobni dohodci su se povećali za 20 posto, a 1975. predviđena je i izgradnja 10-15 stambenih jedinica za radnike.

Nastavljajući se sa strukturalnim problemima, 1976. godine se spominju nepovoljni faktori vareške privrede – visoke zalihe, teškoće oko naplate potraživanja itd, problemi plasmana i velikih zaliha i dr. Tako se u više navrata spominju gubici i nerentabilnost visoke peći, naravno, uz spominjanje „ostvarenja plana znatno prije roka“, uspjeha i „velikih napora“ radnika kao i obaranje rekorda, pa se špekulira i o „ponovnoj renesansi vareške metalurgije - djelatnosti kojij su takoreći već bili dobrojani dan ili je to samo trenutno nadahnuće čiji vijek trajanja nije dug?“ Naime, bez obzira na „pobjede“ tvrdi se da je rad visoke peći nerentabilan, a da proizvodnja sirovog željeza nema ekonomskog opravdanja. Kao razlog nerentabilnosti ističe se da je metalurgija zapostavljena u odnosu na rudarstvo i neke druge grane te da se ne ulaže u dotrajale kapacitete. Kao subjektivni faktori navodi se i slaba organizacija rada, neredovito snabdijevanje sirovinama, visoki troškovi usluga, slabo održavanje postrojenja i dr. No, gubici se označavaju „više fiktivnim nego stvarnima“ te „predviđenima“, a ne velikima, te

se opet veliča radnike rudnika i željezare koji su svojim naporima ostvarili veome povoljno financijske rezultate.

Jedna od razlikovnih odlika jugoslavenskog socijalizma, naveliko hvaljena kroz Kolektive je upravo radnička samoupravna organizacija. No, 70ih se opetovano spominju problemi te se pokazuje da samoupravna organizacija nije adekvatna ustavnim načelima. 1978. se spominju razne nepravilnosti u mnogim orgainacijama te da radničke kontrole ne održavaju sjednice. Nadalje, kritizira se loša organizacija rada te „indolentnost“ ljudi prema radu – posebno rukovodiocima, no i ovaj članak završava riječima M.L – ing.met. „u svakom slučaju živjeće vareška metalurgija“. Po prvi put se piše i o „odlijevu kadra“ - odlasku radnika s radnih mjesta – no opet završavajući u pozitivnom tonu, spominje se kako je ipak više radnika zaposleno te da se povećao i broj radnika sa visokostručnom spremom, što „poboljšava opću situaciju u kolektivu i posjedovanje čvršćih planova perspektivnog razvoja kolektiva.“ 1977. godina se unatoč propustima (problem plasiranja, traženje kupaca, velike zalihe) označava kao godina dobrih rezultata te se izražava vjera u „dodatne napore radnika“ kako bi se realizirao plan – svođenje zaliha na normalnu razinu te njihova prodaja.. 1978. godinu karakteriziraju „dosta“ dobri rezultati, a kao ciljevi se navode povećanje proizvodnje podizanje produktivnosti rada smanjenje troškova poslovanja i uspostavljanje skladnijih odnosa u raspodjeli. Iako gubitci postoje, radnici „superheroji“ - rudari i metalurzi ih smanjuju. Suptilno se spominju i mjere za poboljšanje radne discipline zbog kašnjenja na posao ili ranijeg odlaska s posla. Uvjeti rada se općenito prikazuju kao dobri, no na više mjesta se spominje problem buke, vibracije, vlage i propuha te previše prašine (u separaciji) pa je tako jedan od radnika H.Z. prešao iz separacije na rad u rudnik radi neodgovarajućih uvjeta te bolje plaće. Izražava i želju za školovanjem, no radi života u udaljenom selu bi gubio previše vremena na put, još jedna značajka na koju su se žalili mnogi radnici intervjuirani za Kolektiv – lošu povezanost sela s gradom te kritiku Autotransa. U istom članku, radnik D.M, rukovoditelj sindikalne organizacije koja analizira uvjete rada i osobna primanja ljutito tvrdi da se primjedbe sindikalne organizacije ne uvažavaju na razini SOUR-a rudnika i željezare. Nadalje, i on ističe problem prijevoza – zakašnjelih autobusa u kojima vlada nered i gužva. Potresla me činjenica da je invalid rada 3.kategorije, s obzirom da je na slici objavljenoj u Kolektivu tek srednjih godina, no izgleda vidno starije i umorno, da ne kažem ispaćeno, što vizualno najbolje prikazuje nezadovoljstvo plaćom i teške uvjete rada. 70ih godina se u više navrata piše o ugroženim radnim mjestima gdje prijete profesionalno oboljenje te se spominje potreba za medicinskom rekreacijom za te radnike. Poražavajuća je činjenica da se unatoč postojećoj brizi o zaštiti na radu sve više javljaju propusti

pa tako 15 posto radnika ima po čak 3 oboljenja. S obzirom na nesreće na radnom mjestu, 70ih godina se spominje „briga o djeci poginulih radnika“ te se nude stipendije za školovanje.

Inače, kroz sve brojeve Kolektiva, a pogotovo 70ih godina naglašava se hiperproduktivnost te obaranje rekorda – rudnika, željezare kao i samih radnika. Tako se spominje da je planirani obujam proizvodnje rudnika i željezare premašen na svim proizvodima te da se rezultati „iznad plana“. Pa i separacija, iako jedno vrijeme nije radila radi tehničkog kvara - loma na drobilici, proizvodnja koncentrata je bila veća od planirane. Spominje se i nedostatak strojeva i vozila, no kako bi se što prije „zataškala“ ova negativna informacija, nastavlja se s idejama o „drugarstvu“ među radnicima te „dobroj i jasnoj“ proizvodnoj perspektivi. Radnik kao „superheoraj“ spominje se i u članku „Uspjesi i pored teškoća“ te se piše kako se u rudniku i željezari zadaci izvršavaju unatoč problemima. Naime, spominje se da unatoč nedostatku opreme i rezervnih dijelova vareški rudari opremaju jugoslavenske željezare dovoljnim količinama rude. Opet se spominju i visokopećari kao „vrijedni pažnje“ jer su ostvarili plan čak mjesec dana prije roka, kao i livci. Članak opet optimistično završava s nadom u „življi privredni rast i plasman postojeće proizvodnje.

Tijekom 80ih godina pa sve do 90., posebno je vidljiva kriza države, industrije i polagani proces tranzicije. Osjeti se „hrvanje“ s tadašnjom metalurgijom, rudarstvom, pokušaj „oživljavanja“ i/ili prekvalificiranja na drugu granu, a riječi „bratstvo“ i „solidarnost“ sve više izlaze iz upotrebe te ih zamjenjuju riječi „neizvjesnost“, „licemjerstvo“, „besparica“ i „bezvlašće“. U ovom razdoblju se donekle javljaju i uvidi iz ekološke i feminističke perspektive, pa se tako izražava zabrinutost o zaštiti okoline te se naglašava problem zapošljavanja ženske radne snage. Naime, kasnije se otvara tvornica Elkroj – obrada materijala, no njezino postojanje je bilo kratka vijeka. Kroz Kolektive se u mnogobrojnim člancima raspravlja o potrebi za odmorom kao i problem organiziranog slanja na godišnje odmore s obzirom da su „proizvodnji potrebni zdravi i odmorni radnici“. S ponosom se spominje RO rudnik i željezara koji „sigurno“ imaju najveće iskustvo i najorganiziranije načine slanja radnika na odmor i rekreaciju, no odmaralište Srebreno „udobno i jeftino“ zakupljeno 1952. godine s godinama je postalo pretijesno. Prijašnjih godina u više se navrata spominje i potreba za povoljnijom cijenom smještaja. Također, obližnji hoteli uglavnom nisu odobravali postojanje radničkih odmarališta radi konkurencije. Uz Jadransku rivijeru, spominje se i kontinentalni turizam, pa se kao dodatne opcije odmarališta spominju i Kiseljak, Fojnica, Teslić i tadašnja Čehoslovačka. Pomalo stidljivo, spominje se i općina Vareš kao moguće mjesto odmora i rekreacije, no sve ostaje na idejama.

I u 80ima, radnik kao središnja figura socijalizma i dalje zauzima središnje mjesto u diskursu časopisa. Tako se u spominje „Uspjeh vareških livaca“, koji su predstavljali gradove republike u Ljubiji. Nadalje, 1984. izlazi članak „Livci znatno iznad plana“ opisujući njihov uspjeh unatoč snježnim neprilikama. Također, hvale se i visokopećari te da kao i livci veoma uspješno izvršavaju proizvodne zadatke, pa su tako 1982. postigli „rekord“ s proizvedenih više od 100 000 tona sivog sirovog željeza, te nastavili uspješno poslovanje te tako „usvojili još ambiciozniji proizvodni plan“. Veličaju se i uvjeti rada te se spominje prisutnost zaštitnih sredstava da je proces rada unapređen, olakšan, a manje je i buke i prašine.

Slobodnije se piše i o „siromaštvu snažnog rudarstva“, pa tako u jednom od članaka rudarski inženjer Marko Vukančić govori da je pogrešno učenje o bogatstvu vareške rude te da kao takva sudjeluje s tek 0,37 posto svjetskog rudarskog bogatstva. Kritički se osvrće da bez obzira na ulaganja od blizu 900 milijardu starih dinara u inovirani program razvoja rudnika, nisu predviđena nikakva izdvajanja u društveni standard i za potrebe društveno političke zajednice.

Nadalje, u člancima iz 80ih i 90. godine, kad je časopis prestao izlaziti, nastavljaju se proizvodni problemi te se javljaju ideje za novim programima. Socijalističke vrijednosti kao što su solidarnost, drugarstvo, napredak sve se više zamjenjuju riječima strah, zabrinutost, nezadovoljstvo, neizvjestno privrede itd. Naveliko se raspravlja o novim programima razvoja kako bi se stvorila nova radna mjesta – prestrukturiranje postojeće proizvodnje - kao što je ukrasni liv primjerice. I simbol poslušnog, požrtvovnog radnika heroja mijenja svoje odličje te se sve više piše o mladim nekvalificiranim radnicima koji su zamijenili radnike koji su otišli u mirovinu, a spominje se i nezadovoljstvo plaćama kao i višak zaposlenih nekvalificiranih radnika. 1989. se raspravlja o problemu plasmana željezne rude te o nekvaliteti vareške rude za metaluršku proizvodnju. Spominje se da vareška ruda zagađuje okolinu te da njena tehnološka svojstva nisu dovoljna za proizvodnju visokokvalitetnog čelika. Osjeti se neprijateljstvo i nemogućnost dogovora između Vareša i Zenice koja je smanjila plan kupovine vareškog koncentrata te se ističe da se „iz Vareša se samo izvlačilo, a malo ulagalo“. Javlja se potreba za hitnim prestrukturiranjem proizvodnje rude te oplemenjivanjem koncentrata i otklanjanju štetnih sastojaka, što je prema riječima R.Ž. - predsjednika poslovnog odbora – posao za stručnjake, suptilno kriveći vodeće ljude i politiku grada Vareša .

Prijašnjih godina članci su hvalili modernost strojeva te proizvodnih kapaciteta, dok se 80ih piše suprotnost - o zastarjelosti mehanizama, nedostatku sirovina i rezervnih dijelova, potrebi za modernizacijom te potrebom „produžetka života“ strojevima. Pomalo se gase i pogoni, pa

tako radi neplaćenih računa staje proizvodnja rudnika na Veovači. Kao izraz nezadovoljstva radnika i borbe za svoja prava, 1989. se događa i 30satni radnički bunt glađu zbog problema u Energoinvestu s ciljem deblokiranja računa i isplate plaća. No, iste godine se opet piše u pozitivnom tonu, naglašavajući individualnu dužnost svakog pojedinca za boljitkom i razvojem govoreći da „svaka generacija ima obvezu učiniti nešto više i čovječnije. Vareš ima sve šanse bogatijeg i bržeg razvoja“. Te godine se slavila 44. obljetnica – dan komune, dan oslobođenja Vareša 1945.godine te se raspravljaju šire perspektive razvoja uz postojeće ekonomski i društvene probleme. Tada opet počinje proizvodnja u energoinvestovom rudniku olova cinka i barita, radnici se opisuju kao „željni posla“ te se dismantira informacija o uništenim strojevima. Nadalje, tvornica sportske konfekcije se uhadava, a javlja se preokret u proiizvodnji oblikovanja drveta i tekstilne industrije. Nastavlja se u pozitivnom tonu bratstva i jedinstva pa se govori da je utemeljena “naša nova budućnost bratstva-jedinstva, ravnopravnosti, nezavisnosti i vlastitog puta u socijalizam...Titovski put izgradnje Jugoslavije bez obzira na nastale trenutne teškoće još odlučnije nastavljamo...učinili smo ogroman napredak...možemo biti zadovoljni i ponosni.” Bez obzira na poteškoće, promjene se očekivaju i u RO rudnik i željezari koja se označava kao „nosilac a i danas čini najveći teret života i razvoja ove komune.“ Smatrajući da ako u željezari stvari krenu na bolje da će se cjeloukupni Vareš opet razviti i svrstati u najrazvijenije općine. Završavajući u tipičnom socijalističkom tonu „izlaz iz teškoća moguć je samo uz veći rad, disciplinu i odgovornost. To je uostalom dijalektička karakteristika Titovog puta – nikada ne posustati uvijek ići naprijed.“ (K.R.)

Tijekom godina su se provlačili članci o aerozagađenju pa tako 1989. izlazi članak naziva „istina o zagađenosti“ u kojem se spominje znatna kontaminacija i donošenje mjera, kako bi se sačuvao biljni i životinjski svijet te spriječila razna oboljenja. Stoga, najugoroženiji stanovnici su se dislocirali, uvele su se rigorozne mjere za neprovođenje mjera tehnološke discipline te su se počeli vršiti sistematski pregledi najugorežnijeg stanovništva. Iste godine izlazi članak „iz šupljeg u prazno“ te se svjedoči o izostanku plaće te problemu budžeta općine koja nema novaca te nije ovlaštena da samostalno vodi politiku financiranja općih potreba. Piše se o odljevu kadrova radi neodrživih uslova rada i neadekvatnim zamjenama. Nekadašnje riječi „blagostanje“ i „bogatstvo“ zamijenjuju se riječima „besparica“ i „bezvlašće“. Kritizira se i vlast, pa se piše o „iluziji“ da je dovoljno nekoga proglasiti odgovornim bez obzira može li on podnijeti tu odgovornost i je li uopće ovlašten da u tom pravcu djeluje. Nadalje se govori da odgovornosti bez ovlasti nema i da Varešani „sami“ moraju rješavati probleme općine, što

pokazuje gubitak povjerenja u sustav i socijalističke vrijednosti bratstva, jedinstva, komunitarizma i zajedničkog rješavanja problema te pomak od kolektivnog na individualno. Mnogi članci iz Kolektiva kroz 70e i 80e godine svjedoče o posebnosti Vareša kao gradu „suživota“ s najvećim brojem miješanih brakova. U Kolektivu iz 80ih rudar R.T. govori da „ne gledamo ni na imena ni prezimena. Skupa na Smreci slavimo državne praznike, Božice i Bajrame. Učestvujemo u svim akcijama solidarnosti bez obzira na vjere i nacije.“ Međunacionalni odnosi u općini Vareš 1989. godine se označavaju kao „realitvno dobri“ videći moguću opasnost za unutrašnju stabilnost u tadašnjoj političkoj i ekonomskoj situaciji. Smatralo se da takav višenacionalni sustav može pod uticajem negativnih privrednih i drugih kretanja dovesti do narušavanja međunacionalnih odnosa te se nameće zadatak svim organiziranim socijalističkim snagama da se kroz svoju društveno političku aktivnost energično suprotstave i najmanjim pojavama podvajanjima na nacionalnoj osnovi te nacionalističkim ispadima, grupašenjima i slično .

Iste godine izlazi članak naziva „Varešu šta je to s tobom?“ koji svjedoči o poražavajućem mjestu koje je Vareš zauzeo na ljestvici razvijenih općina (508. od 533 općine). Navodi se potreba za novim ljudima, novim idejama i inicijativima, većem znanju, sposobnosti, samopouzdanju i hrabrosti. Za loše stanje općine krive „stručnjake“ koji su se „tetošili“ plaćama i zapošljavali članove svoje obitelji, dok su sa strane imali honorarni posao.

1990. godine opet se pojavljuju članci koji svjedoče o nekadašnjoj slavi i razvoju Vareša te sam se čitajući ih osjećala kao da sam se vratila na početak ili ironično „tvorničke postavke“. 1990. godine izlazi članak „Bježati od crne metalurgije“ te se opet piše o potrebi prestrukturiranja tadašnje proizvodnje rudarstva i metalurgije te nedostatku razvojnih programa i kreativnih kadrova, a traži se i pomoć u nalaženju novih investicijskih programa. Na sastanku s predstavnicima Republike i RMK Zenica raspravljalo se o tome da je jedini izlaz prestrukturiranje tadašnje proizvodnje rudarstva i metalurgije. Nedostaju razvojni programi i kreativni kadrovi. Pravi stručnjaci su potisnuti iz sredine, tadašnja proizvodnja je bezperspektivna te se traži pomoć u pronalaženju novih investicijskih programa. Spominje se gubitak od 42 miliona konvertibilnih dinara, a V.D. direktor R.Ž s tugom tvrdi da je „Vareš puno dao a malo dobio“. Nadalje, spominju se zastarjelosti strojeva i prijetnje za isključenjem struje i vode. U kolektivu vlada napetost, a i sam sastanak je protekao u u napetoj atmosferi, s upadicama i kašnjenjima. Spominje se „nemoć partije i sindikata“, a daju se i kritike na račun ponašanje birokracije. Metaforički gledano, sam naziv crna metalurgija govori u kakvom se položaju zapravo nalaze. „Vareška tehnologija i proizvodni procesi nazaduju i to ljude tjera u

muktorpno životarenje“ - prema riječima potpresijednika skupštine Sr.BiH – A.K. No, i ovaj članak završava u pozitivnom tonu pružajući nadu u bolje sutra te se tvrdi da program financijske konsolidacije rudnika i željezare imaju punu podršku i razumijevanje tadašnjeg rukovodstva republike.

Za razliku od prijašnjih opisa, megalomanskih projekata, hiperproduktivnosti radnika 1990. se piše o rudniku izražavajući zabrinutost za budućnost radnika govoreći da se među rudare uvukao nemir “bezvoljni su, nedostatak strojeva i posla pritišće ih kao mora, ne da maknuti a valja radit.” Tadašnji život se opisuje kao nedostojan čovjeka. Nevolje u radu se opisuju invalidima rada, tehnološkim viškom, malim penzijama, lošoj radnoj i tehnološkoj disciplini te krađama. Iako se spominje da je 3. faza razvoja rudnika utopija smatraju da ipak ima perspektive s realnim planovima za koje se mora naći tržište. Razočarani radnik F.S. zbunjeno agovori “mislili smo da će uvijek biti potražnja rude i ne možemo shvatiti da nas je netko otkao. Tu smo gdje jesmo...a minuli rad rudnika željezne rude vatre se istopio, nestao...” Također, ističe se manjak marketinga te strategije za bržu preorijentaciju bude li nužna. Propadanje socijalističkih vrijednosti rada i simbola radnika kao takvog potvrđuje predsjednik osnovne organizacije saveza sindikata N.A. govoreći da su radnici zabrinuti za budućnost jer rudarima nikako nije jasno kako vareška ruda odjednom ne treba nikome. Priznaje da sindikati nemaju čvrste smjernice o ovim pitanjima, no neće dopustiti otpuštanje radnika. Jedan od radnika I.B. s 34 godine radnog staža razočarano tvrdi da dobro poznaje svoju situaciju te pritisak Zenice, nedostatak rezervnih dijelova, novih strojeva te propuste u disciplini. “Ako sada odem u penziju primat ću mjesečno 250 miliona starih dinara. Za tolike godine rada u rudarstvu, a neki u važnim državnim službama odu u penziju s 20 godina staža i prosjekom iz posljednje godine. Gdje je tu logika, da rudar i rudnik nikome ne trebaju? Zato sinu kažem - budi dimnjačr, ali pošten i dobar radnik.” Drugi radnik S.S. zabrinuto se pita “kuda ići, što raditi sutra?” – obazirući se na krizu i u inozemstvu te postojanje viška radne snage. Da radnici posežu u “sigurnu zonu” socijalističkih vrijednosti i pripovijedanja pod prilikom teškoća vidi se u njegovoj izjavi “jedino me raduje naša rudarska solidarnost i drugarstvo. Nema tu nacionalizma, rudaru je puna kapa briga na poslu pa nema kada razmišljati o tome ko si, šta si, odakle si.” Sljedeći radnik M.Š svjedoči o krizi morala općenito spominjući krah vrijednosti te da pošten čovjek “ispada budala, a lopovi su na cijeni.” Nadalje govori razočarano da za Vareš nikad nije bilo novaca te da je sav novac otišao na izgradnju Zenice. No, po već poznatom šablonu i ovaj članak završava frazom “iz tame rudnika svjetlost sja” te se izražava vjera u bolje sutra, jer rudarima “ionako nikad nije bilo lako.” Provlače se i dalje informacije o mogućem zagađenju,

no i dalje se tvrdi da vareš nema opasnih zagađivača. Od rudnika i željezare kao giganta i osnovice vareške privrede navodi se suprotno načelo, a to je da se rudnik treba prilagoditi zahtjevima tržišta te da OOUR rudarstvo ne može niti treba biti najsažnija OOURa u općini Vareš, pa tako tehnički rukovodioc M.Š tvrdi da rudnik ne mora biti “perjanica razvoja i financijske potpore” općini te da je to “realnost” koju treba prihvatiti. Polagano prihvaćanje trenutne situacije, vidi se i u navodu da je Vareš “bolovao” megalomanskim projektima i željama te da je to slika koju dosad nitko nije htio izreći na glas.

Članci iz 1990. naveliko raspravljaju o prestrukturiranju koje donosi lomove. Proizvodnju u Varešu prate velika ulaganja, mala dobit, tromost, neefikasnost, nefleksibilnost i problematična tržišna traktivnost kao i idejna sterilnost. Prestrukturiranje društva donosi probleme bez obzira na ideološku ili drugu boju. A prestrukturiranje socijalizma donosi dileme i socijalne tenzije i lomove. Navodi se da je teško poslije dugogodišnjih sveopćih regulatora odnosa u društvu oličenih u državi i partiji prihvatiti da sad odjednom tu regulaciju provode tržište i samoorganizirani građani. Privreda bi trebala sličiti na tržišnu, no trenutno u strukturi vareške privrede prevladava sirovinska radno i kapitalno intenzivna proizvodnja. Razvoj i diversifikacija proizvodnje se prikazuje kao „daleki i nedodirljivi san“. Razvoj je riječ kao „zlatin ključić vrata raja“. Poočetak razvoja je učenje i navikavanje na novosti i aktivno sudjelovanje u gradnji novog. Osnove razvoja su čovjek, tehnologija i okruženje. Okruženje mora biti otvoreno i prilagodljivo. Razvoj postaje sredstvo opstanka, opstaje i dalje se razvija samo onaj tko svijetu ima što ponuditi i čija je ponuda svijetu prihvatljiva. Tržište je riječ koja se „izgovara sa zebnjom“ pitajući se hoće li uopće itko vareške proizvode i po kojoj cijeni. „Idejna sterilnosti“ se dovodi u vezu s vareškom proizvodnjom.

No, i dalje se pruža pozitivan pogled na tadašnju krizu te vjera u eventualni pronalazak rješenja pa tako u intervjuu - P.J – predsjednik SO, potvrđuje da je Vareš u krizi opravdavajući se „ali ja ne znam nijedno drugo malo mjesto koje nije...moramo sami sebi pomoć, moramo raditi, prestrukturirati privredu i manja preduteća, više inicijative dat privatnicima.“

Iste godine izlazi članak naziva „Zašto Vareš propada?“ u kojem autorica spominje da se vareški narod uspavao praveći se da je sve u redu. Radnički dom je u fazi propadanja, putevi su loši te je stanje „jadno“, ljutito komentirajući da u Varešu propada ono što su njihovi preci napravili jer ne znaju čuvati i njegovati tradiciju. Spominje se težnja za boljom reklamom, prodajom, kontaktima sa stranim firmama, tehnologija se označava kao loša, a pojavljuje se i nedostatak radnika. Sudbina radnika se prikazuje kao neizvjesna te su radnici stavljeni „na čekanje“. Osobno mi je bilo jako zanimljivo primjetiti kako su brojevi iz 60ih i 70ih prožeti

člancima koji poetski i uzvišeno pišu o povijesnoj slavi i „stoljetnoj tradiciji Vareša“ i vareških selima spominjući nazive „mali Rim“ ili „dolina željeza“ kako su ga zvali u doba Rimljana, a zatim, brojevi iz 90ih, kao za utjehu, opet pišu o „Varešu nekad“. U članku upravo tog naziva, u zadnjem broju Kolektiva, piše se da je za tadašnji loš položaj Vareša zaslužna prljava tehnologija i bazna industrija na kojoj su ostali. Navodi se potrebna orijentacije na strana tržišta te kako radi tadašnje krize, firme iz Njemačke i Austrije Vareš svrstavaju u firme Istočne Europe samim tim su „hendikepirani“ pa prodaju svoje znanje i rad ispod stvarne cijene. Javlja se i potreba za stipendiranjem radnika kako bi se popunila potrebna mjesta te smanjenje broja radnika na mjestima koja nisu neophodna. Vareška ruda se prikazuje prljavom te se spominje ekološka katastrofa u Zenici – no, navode se prljavi ekonomski i politički interesi te lažiranje rezultata čistoće vareške rude, navodeći da iz cijele zavrzleme i uz negativne podatke, vareška ruda ipak mora ostati čišća.

Da se socijalistički projekt i vrijednosti počeo urušavati već 50ih, uvođenjem tržišnih načela u proizvodnji te povećanim brojem privatnika, što označava blagi početak tranzicije, koja se u poveznicu s BiH više raspravlja u današnjem kontekstu, tvrdi Ines Prica (2014), te se kroz Kolektive može vidjeti polagani pad i propadanje socijalističkog projekta. Bivši radnici kao „junaci rada“ služe kao simboli projekta „zadovoljnih i ispunjenih pojedinaca“ koji je „pošao po zlu“ te su danas većinom neostvareni – ni u profesionalnom ni osobnom smislu (Matošević 2015:186), što će detaljnije biti prikazano u sljedećem poglavlju.

Slika 2. Fotografija visoke peći u „proljetnom beharu kao da simbolizuje njene ovogodišnje izvanredne rezultate“ (Kolektiv, 1975., Knjižnica u Varešu)

6. INTERPRETACIJA

Tijekom intervjua, tok razgovora najčešće nije bio linearan, točnije, najčešće bi počeli sa pripovijedanjem o životu za vrijeme Jugoslavije, no tijekom cijelog iskaza bi ga neprestano uspoređivali s današnjim stanjem – tj., uspoređivali bi kvalitetu i stil današnjeg života s onim prije, najčešće ljutito, uzvikujući „a vidi ovo danas!“, dotičući se i središnjeg perioda – ratne tematike, no ne predetaljno⁵. Razgovarajući o tadašnjem životu u Jugoslaviji, najčešće sam imala priliku čuti iste ili relativno slične komentare, kao „naučene po šablonu“, izrečene i prije nego što postavim pitanje do kraja, kao na primjer „Živjelo se, nije moglo bolje“, „Bilo je lijepo“, „Ma joj najbolje vrijeme!“ itd. Moram priznati da me ovakvi odgovori „smetaju“ još od djetinjstva, prvenstveno zato što ih nisam dovoljno shvaćala. No, s vremenom sam shvatila da su takvi odgovori način na koji se moji sugovornici nose i prihvaćaju svoju svakodnevicu, dodatno uzruptiranu ratom, kao događajem koji im je „oduzeo pravo na sjećanje“ i na pomirbu sa završetkom jednog sustava i početka novog – kapitalističkog i demokratskog. Stoga, s obzirom na otežanu današnju situaciju, uz iskustvo rata i poslijeratnog stanja, razočarenje koje osjećaju te tehnike „preživljavanja“ na koje su mnogi osuđeni, moji sugovornici idealiziraju prošlost i pričaju o njoj s jednim romantičarskim i poetskim uzletom. Opetovano slušajući idilične i nostalgичne opise, u jednom trenutku mi se učinilo da oni nisu toliko nostalgичni za „slavnom, prijašnjom državom“, koliko su općenito nostalgичni za „idealizacijom grada i života“ te osjećajem „nade“. Naime, s obzirom na traumatično i stresno predratno, ratno i poslijeratno stanje kao da više ni nemaju na temelju čega idealizirati grad. Spominju tadašnji život (kao po šablonu) spominju razvijeno „zdravstvo, školstvo, disciplinu...“, „funkcionalnu državu“, „respektabilnu državu“ itd. Suprotno zapadnjačkom pogledu na socijalističke države ističu osjećaj slobode, pa tako Biljana primjerice govori „mogao si ostavit nezaključan auto“ ili se primjerice ističe da se kuće i stanovi nisu trebali zaključavati. Nadalje, ističu slobodu kretanja (putovnica) i uživanja (odmarališta) te slobodu od briga (stalni prihodi/krediti). Sve u svemu, prisjećaju se života u kojem su imali pravo očekivati postignuća povezana s tadašnjim konceptom „normalnog života“ (od bonusa na plaću, čekova itd.) (Jansen 2015:163-164). Alas, istražujući stavove radnika prema poslu, smatra da su oni indikator budućeg uspjeha organizacije te da utječu na ponašanje osobe na određeni način, pa tako faktori kao što su plaća, uvjeti rada i provizija su važniji radnicima bivših socijalističkih država. Također, dobar

⁵ O ratnoj tematici više piše kolegica Dora Valčić.

materijalni standard života, društveni rad s malo kriminalnih ispada te život u miru su mnogo važniji njima nego onima iz tradicionalnih kapitalističkih država (2010: 46-49).

S obzirom na svečani i poetski ton diskursa u Kolektivu, uspoređujući ga s narativima svojih sugovornika nalazim velike sličnosti, pogotovo pri opisu kulturnog i društvenog života, kao na primjer „igranki i koncerata“ u Radničkom domu ili pak radničkih natjecanja i odličja. No, ono što moji sugovornici ne spominju su problemi u samoupravnom odboru radnika, nestašicu sirovina, dugove i mnoge druge strukturalne probleme, potvrdivši moju prvotnu hipotezu da je njihovo sjećanje selektivno te da se sjećaju samo „dobrih vremena“ – koja su većinom idealizirana. Jedina činjenica koju je većina spomenula, iako sniženog tona glasa i pomalo nevoljko je nekvaliteta vareške rude. Idealizirajući stanje, kao da su se problemi zapravo događali nekom drugom, znali su reći „možda, ali, ja za to ne znam“ ili „ja to nisam osjetio/la“. Prilikom spomena nekih manjkavosti ili grešaka (iako rijetko), baš kao u socijalističkom diskursu Kolektiva potrudili bi se završiti u pozitivnom tonu pa tako primjerice spominjući greške u radu, Gordana i Željka tvrde da su radnici uvijek imali priliku za ispravak te potporu i savjete rukovoditelja, a Stjepan govori da se prema greškama odnosilo „pedagoški“. U narativima se ne spominju teškoće pri obavljanju posla odajući dojam da su radnici „sretni i zadovoljni“ odlazili i takvi se i vraćali s posla pa tako Ranko govori da je „bio sretan kao malo dijete“, a Branko da je „bio sretan, radio sam.“, dok Kolektiv ipak svjedoči o kašnjenjima, nedolascima na posao, nedisciplini itd. Ovdje se vidi jedna važna značajka koja pokazuje da moji sugovornici nostalgичne osjećaje prvenstveno vežu uz financijsku sigurnost te uz sam koncept rada kao osnovnog ljudskog prava „tko je htio radio je“, „moglo se nać posla“, dodatno izmućenog suvremenom bosanskohercegovaćkom realnosti neisplaćivanja plaća, ponižavanja, neuplaćivanja radnog staža itd. Današnji rad najćešće oznaćavanu kao „nedostojan“, umanjujući samu vrijednost posla, govoreći da rade „na crno“ ili „za popraviti mirovinu“, koristeći rijeći „neki“, „nekakav“ ili „kofol“, pa tako jedna od sugovornica spominjući posao svog muža – bivšeg industrijskog radnika - kojim „popravlja mirovinu“ govori „sad je on kao neki ćuvar“.

Važno je napomenuti da mnogi sugovornici ne velićaju tadašnju financijsku moć, govoreći da plaće same po sebi nisu bile dovoljne, istićući da je bilo lakše radnicima sa sela baš zbog posjedovanja vrta i mogućnosti uzgajanja voća i povrća i bavljenja stoćarstvom, što tvrde i danas govoreći da su se bivši industrijski radnici bolje snašli na selu iz istih razloga. Istiću da su uvijek postojali oni kojima je bilo teško, no da „sve u svemu, prosjek nije bio loš“. Financijski govoreći, ne velićaju nikakve cifre, koliko sigurnost da će dobiti isplatu plaće. No,

primjerice Ljubo idilično spominje tadašnji standard i plaću kojom je otplaćivao kredit za kuću, pomalo zaboravljajući limarstvo i poljoprivredu kao dodatne poslove s kojima se bavio. Inače, pravo i mogućnost dobivanja kredita se ističe u mnogim iskazima kao najveća prednost tadašnjeg sustava, čim sam donekle shvatila „opsjednutost“ starijih generacija „stalnim i državnim poslovima“ koji nude mogućnost podizanja kredita. Naime, iz osobnog iskustva, na spomen poslova na određeno radno vrijeme ili (ni slučajno!) kod privatnika najčešće bih dobila komentar u smislu „što će ti to, ne možeš dignuti kredit, ne možeš ništa!“

Moja tema je prvotno bila oblikovana radničkim narativima, no s vremenom je obuhvatila i sam razvoj grada od socijalizma kroz tranziciju do današnje demokracije. Tako kroz čitanje „iskaču“ i drugi sugovornici koji sami po sebi nisu radnici u tipičnom smislu. Pa na primjer u interpretaciji se pojavljuje Mirjana, bivša kuharica u Energoinvestu i Roman, profesor geografije. Naime, Mirjanin muž je bio bravar te bivši zaposlenik rudnika Veovača, a majka je radila za ŠIP Zvijezdu u kojoj je bila u odjelu za financije, a kasnije i kontrolor. Iako ona nije tipični bivši industrijski radnik te se može reći da ne spada u „radnički diskurs“, njezin život i kazivanja su prožeta istim ili sličnim problemima svih bivših radnika te svoje težnje oblikuje upravo kroz mrežu radničkog diskursa. Nadalje, Roman je sin bivšeg industrijskog radnika te zbog generacijskog sjećanja te idiličnih narativa svojih roditelja oblikuje svoje sadašnje želje i životna očekivanja kroz isti diskurs, uspoređujući svoj život s onim od roditelja. Naime, radnički narativi su već davno izašli iz svakodnevnog diskursa, mlade većinom ni ne zanimaju, a na spomen željezare većinom odmahnu rukom te su voljni rebrendirati grad zanimajući se za turizam, sportove itd.

Inače, zanimljivo mi je bilo primjetiti poveznicu između diskursa u Kolektivima, točnije, završetaka članaka i završetaka iskaza svojih sugovornika o današnjem vremenu, kao ostatke socijalističkog mentalnog sklopa. Uzimajući zadnji iskaz kao primjer „sve u svemu prosjek nije bio loš“, a nadalje navodeći iskaze u kojima izražavaju nesigurnost i nezadovoljstvo današnjim stanjem, više puta sami sebi pružaju utjehu i nadu govoreći da „uvijek može biti gore“, pa tako Roman zaključuje da je u Varešu puno sretniji nego negdje drugdje „naravno da ne mogu ostvariti sve što bih volio, ali eto nije ni to loše...“. Također i Tereza, pričajući o lošoj današnjoj situaciji, završava komentarom „samo nek je zdravlja, nek je mira...“. U pozitivnom tonu završava i Čamila koja bez obzira na bolest i financijsku nesigurnost govori „ali dobro je opet hvala Bogu!“. Kao opreku s prijašnjim vremenom kojeg karakteriziraju „druženjima“, „solidarnošću“, „zajedništvu“, primjetila sam da je većina bivših radnika danas „osamljena“, „svak se zabavi o sebi“ te društveno i politički neaktivna, najčešće radi prijašnjih razočarenja.

Inače, proces napredovanja prema „boljoj“ budućnosti tijekom socijalizma bi ih stavio u stanje „ganjanja“, dok su danas, tijekom političkih parola za „bolju“ budućnost opet u situaciji „ganjanja“, no većina ih se osjeća zarobljeno, kao da su na čekanju, izolirani, udaljavajući se od svega povezanog s politikom⁶. U iskazima, politika je najčešće namijenjena koruptiranim političarima, a oni koji bi trebali nešto poduzeti su zapravo mladi (Jansen 2015:180-181).

Opisujući svakodnevicu ponavljaju se riječi „životarenje“, „krparenje“ i „preživljavanje“, „dangubenje“. Termin preživljavanje se ne odnosi na fizičko preživljavanje ili materijalno bogatstvo, koliko na brutalni kraj „normalnog života“ bez skoro pa nikakve nade u nešto bolje (Jansen 2015: 167). Mnogi ne kriju da su razočarani, dok se drugima razočarenje čita iz neverbalne komunikacije – ukočene posture tijela, skupljenih ramena i ruku, nemira koje bi prožimalo prostoriju, pogleda prema dolje ili skretanje pogleda itd. Većina ističe da utjehu nalazi u djeci ili unucima, nadajući se da će bar oni imati „normalan život“, pronaći „neki“ posao ili drugim riječima „da rade, ožene se i kupe kuću“ (Jansen: 2015:165). Riječima „sretni“ i „sigurni“ opisuju karakteristike „normalnog“ života u opreci s današnjim stanjem, pa tako i Roman primjerice, koji je 80ih bio dijete, oblikuje svoja očekivanja i viziju „normalnog“ života kroz narative svojih roditelja – bivših industrijskih radnika. U razgovorima se kao komentar na današnju svakodnevicu provlače izrazi „jednolično“, „vrtimo se u krug“, a opisujući svoje osjećaje kao rezultat poglavito financijske nesigurnosti u više intervjuua se sugovornici karakteriziraju kao „jadni“. Tijekom intervjuua sam uočila koncept „tapkanja u mjestu“ ili „nedovoljno (dobrog) kretanja“ koje spominje Jansen u svojoj knjizi „Yearnings in the Meantime“. Pa tako Mirjana govori „ali meni je prošao najbolji dio života, ne mogu neke stvari da završim, blokiran si, teško je to sve...nekako prolazi vrijeme i eto“. Važno je primjetiti da se nostalgični osjećaji javljaju i zbog činjenice da su tad bili „u cvijetu mladosti“, zaposleni i bez egzistencijalnih problema. Poglavito potreseni događajem rata te razočarenje današnjim stanjem, priklanjaju se nostalgičnim osjećajima ne vežući skoro pa ništa lijepo za današnje vrijeme, ističući Rankov iskaz kojeg za današnje vrijeme veže smrt supruge, majke te rastanak i selidbu mnogih prijatelja, pa samim tim kao asocijacija na današnji Vareš spominje „smrt“.

Kao jedan oblik nostalgije vidljiv kroz intervjuue je nostalgija za prostorom, posebno prilikom spominjanja „respektabilnosti“ i „veličine“ tadašnje države. Metaforički gledano, gubitkom prostora, na neki način se izgubio se i osjećaj respektabilnosti i veličine. Nostalgija za prostorom ostaje u sferi privatnog te u svojoj srži nema želju za ponovnim posjedovanjem

⁶ „They see their role as one of waiting.“ (Janses 2015:180)

velikog prostora ni ponovnog utemeljenja Jugoslavije kao takve, nego ističe „suženje“, „gubitak“ prostora te smanjenje prostora slobodnog kretanja, pa se primjerice Željka frustrirano obazire na dug put do Dubrovnika tijekom kojeg mora preći čak tri granice. Sugovornici izražavaju žaljenje za prostorom u kojem se osjećaju ugodnije, imaju dijeljene vrijednosti i žive s dostojanstvom (Petrović 2007:264). Čak i sjećanje na odlaske na odmore u jugoslavenskim republikama, uz žudnju za materijalnim benefitima socijalizma, izražavaju i veći prostor koji je pripadao radnicima i simbolizirao širi spektar mogućnosti i višeg statusa (Petrović 2017: 23). Također, ističu da su se za vrijeme socijalizma više osjećali kao dio Europe, a danas za vrijeme demokracije su odcijepljena regija (Petrović 2017: 23).

Nadalje, dok nostalgичni osjećaji drugih sugovornika više spadaju u sferu Jansenovog koncepta „yearning“; čežnje za sigurnošću, zaposlenjem itd., koncept jugonostalgije kao takve može se više povezati sa sugovornicima iz kavane „Kod Seke“, gdje se bez dvojbe karakteriziraju kao jugonostalgичari te kroz iskaze ponavljaju socijalističke parole i gesla, što je detaljnije prikazano u etnografiji. Prema Velikonji (2004:40, citirano u Petrović 2010:127) u postsocijalizmu, nostalgija za socijalističkom prošlosti se najčešće označava kao slabost te su ti ljudi najčešće marginalizirani, što potvrđuje primjer posjetioca kavane „Kod Seke“. Naime, jugonostalgija je posebno prisutna kod ljudi koji se ne mogu identificirati s novim nacionalnim prostorima koji su se pojavili nakon raspada Jugoslavije (Jansen 2015:222), pa tako Seka govori „ne prihvatam ništa nacionalno“. U sjećanje mi je urezan trenutak kada tijekom razgovora o današnjem razočaravajućem stanju Seka tužno gleda na Titovu sliku, s dozom srama, kimajući glavom s neodobravanjem, kao da traži utjehu u njemu.

Objasniti nostalgiju u određenom društvenom ambijentu znači da se trebamo više osvrnuti na sadašnjost nego na prošlost: nostalgija uvijek više govori o tome što nije dobro danas, nego kako je savršeno bilo prije. Prema Connertonu (2004:6) naša spoznaja o sadašnjosti ovisi o našem znanju u prošlosti. Stoga, naš sadašnji svijet doživljavamo u „kontekstu koji je uzročno povezan s prošlim događajima i stvarima i stoga se njima utječemo kad ne spoznajemo sadašnjicu.“ S obzirom na današnje stanje u Varešu, potpuno je razumljivo da se Varešani utječu „slavnoj prošlosti i vremenu blagostanja“. Tako Ljubo govori sjetno „kad bi se ono vratilo, živio bio 1000 godina...onog života nema više.“ A Ranko ponavlja nekoliko puta „ono mrak nije bio...prelijepo, prelijepo razdoblje...vidim razliku između svoje mladosti i stanja danas, nisam ja živio neki život spavača pa se sad probudio i kažem ovo mi malo drugačije...ma ovo nije ni k od kvaliteta prije.“

Nadalje, jugonostalgiju možemo promatrati kao pasivnu i aktivnu, oslobađajuću, emancipatornu. Prvu karakterizira sentimentalnost, samo-žaljenje, dok emancipatorna kritizira sadašnjost, brani prošlost, sanja o boljoj budućnosti te vrši pothvat da bi to ostvarila (Velikonja 2010: 359). Stoga, jugonostalgija ima elemente i jedne i druge – „nešto između“. Primjerice, spomenuta Titova slika u kafiću kod Seke ili slavlje Dana mladosti se mogu protumačiti kao sentimentalni povratak u „bolja vremena“ ili snažno izražavanje svojih stavova i opredjeljenja, pogotovo u opreci s današnjom političkom situacijom u Varešu i cijeloj BiH. Iako uglavnom pasivna, u mnogim izjavama se vidi i aktivni element koji kritizira sadašnje društvo, brani prošlost, no donekle je otvoren i prema promjenama i vanjskom svijetu. Izražavanje nostalgičnih osjećaja, uz izražavanje osjećaja tuge i žudnje, služi i kao snažni ideološki alat koji onima koji ga artikuliraju omogućuje da izraze svoja mišljenja, uspostave ili zadrže određene sustave vjerovanja ili postignu određene ciljeve (Petrović 2010: 128-129). Baš kao što Kršić tvrdi (2004:31, citirano u Petrović 2010:131), nostalgija nije sjećanje nego upravo suprotno – služi da bi se prošlost prilagodila sadašnjoj perspektivi. Također, nastojanje da se neke od prednosti iz vremena Jugoslavije implementiraju u današnjicu kao na primjer zdravstveno i društveno osiguranje, upravo karakterizira emancipatornu nostalgiju – kritizira sadašnjost i odvraća pažnju na određene vrijednosti iz prošlosti na kojima bi se budućnost trebala graditi (Velikonja 2013: 368).

Kroz narative se vidi da je rad željezare, rudnika te korištena tehnologija (opet u opreci sa člancima o zastarjeloj tehnologiji i manjku rezervnih dijelova iz Kolektiva), za moje sugovornike bilo utjelovljenje modernosti u kojoj su bili aktivni sudionici, za razliku od današnjeg vremena kad su lišeni društvenog djelovanja i doživljavaju svoju ulogu kao onu „na čekanju“. Govoreći „a vidi nas danas“, ili „danas sam SAMO penzioner“, radnici na marginama, pozicionirajući se kao „nevidljivi“, „nevažni“ i „obespravljeni“, svojim nostalgičnim narativima zapravo pokušavaju očuvati nasljeđe socijalizma te definirati i „repozicionirati se“ unutar novog, postsocijalističkog sustava (Petrović 2010:205). S obzirom na marginalnu današnju poziciju i prejake tekovine socijalističkog razmišljanja neki od sugovornika i dalje maštaju o pokretanju tvornice misleći da će to ujedno „pokrenuti“ i ljude, ne vjerujući u aktualni preokret na turizam. No, realnost je drugačija. Već 30 godina Vareš nije „grad željeza“, mladi uglavnom svoj identitet ne vežu za željezaru i rudnike, s obzirom na prva sjećanja na „ruglo na ulazu u grad“, stručne radne snage nema, a i bivši inudistrijski radnici su prestari i nesposobni za rad. Pa tako Miroslav – bravar, koji se u željezari zaposlio s 18 godina tvrdi da su bivši industrijski radnici „neupotrebljivi“ i „prestari“, pitajući se „tko će ih primit s

tim godina? Ruka koja prosi je uvijek ispod onog koji daje, eto kako se osjećaju...“ Željka primjerice, bivše industrijske radnike karakterizira kao one koji su „umrli čekajući“ posebno misleći na svog brata koji je s 27 godina radnog staža umro ne dočekavši mirovinu. Još jedna zanimljiva usporedba je vezana za ženu „radnicu junakinju“. U Kolektivima su me iznenadili pokoji članci o ženama, no da su tradicionalnost i patrijarhalnost bile u znatnoj mjeri prisutne, vidi se u članku iz 60ih godina „Žena u rudokopu“, koji spominje ženu rudarskog tehničara, no s primarnim zanimanjem „domaćice i majke“. Nadalje, u Kolektivu iz 1984.godine posebnu pozornost mi je privukao članak o ženi po zanimanju metaloglodač koja tvrdi da nije pogriješila odabravši taj zanat te da je na svom radnom mjestu okružena mladim, raspoloženim i sposobnim kolegama, da bi mi Željka tijekom intervjua spomenula posebno nezahvalan današnji položaj žena pričajući mi o svojoj sestri koja je po zanimanju metalostrugar. Nesretna radi izbora zanimanja, pogotovo u današnje vrijeme nemogućnosti prolanaska posla, sram ju je uopće spomenuti što je zapravo po struci.

Kroz narative mi je bilo zanimljivo primjetiti i opreke u značenjima upotrebljenih termina. Tako se u Kolektivima piše da su ruda ili željezara Varešu „SVE“, ili „VAŽNI“, a u današnjim narativima se primjećuje upotreba riječi „NIŠTA“ ili „NEVAŽNI“. Tako primjerice Ranko govori „ni barake ni cijeli današnji kompleks NIŠTA ne znače“. Samom upotrebom suprotnih termina, kod mojih sugovornika se pojačavaju nostalgичni osjećaji, redovito prikazujući današnje značajke lošima, a prijašnje dobrima, kao što su: plaća na vrijeme – zakašnjela plaća, nedovoljne mirovine – čekovi za kupnju, posao na stalno – posao na određeno i drugo.

Za kraj ovog poglavlja navest ću jedno od istraživačkih pitanja, koje se tijekom iskaza „prirodno“ nametnulo, a to je pitanje suživota i miješanih veza/brakova. Iako se i u Kolektivu idilično spominje da „razlika nije bilo i da su se svi međusobno poštovali“, što su i moji sugovornici tvrdili, ipak su u daljnjim razgovorima mnogi svjedočili malo drugačijoj istini. Jedna od sugovornica prisjećajući se svoje majke kao „svestrane žene“ – muslimanke, spominje kako je bila okružena pravoslavicima te da su „one muslimanke pojedine bile na distanci...to uvijek komentirale. Nije se smjelo...Čim staneš s nekim Hrvatom katolikom kako ih već zovete odmah počnu priču...odmah tamo priča eno je!“ Nadalje spominje pojedince (ratne profiteri ili privatnike koji su do bogatstva došli zaobilaznim putem) koji se danas „drže visoko“ govoreći „vrijeme će učiniti svoje, možeš kako hoćeš, ali ne možeš dokle hoćeš“ osvješćujući suptilnu nejednakost koja je „možda postojala, ali nismo toga ni bili svjesni.“ Iako se u Kolektivima promovirala klasna jednakost, kroz razgovore moji sugovornici tvrde da su osjetili razlike pri

raspodijeli radnih mjestima, pa primjerice Miroslav govori da su Srbi više išli u vojne škole, Bošnjaci radili u rudnicima, metalurgiji i trgovini, a Stjepan govori da su Srbi „držali“ državne položaje, dok su Hrvati bili zaposleni u proizvodnji, iznenađeno se prisjetivši da mu je i tadašnji šef bio Hrvat. Nekolicina sugovornika nije veličala tadašnji suživot govoreći da je nesuglasica uvijek bilo, no sve u svemu se „bar više cijenilo nego danas.“ Čak se i na internetskim portalima Vareš spominje kao „grad koji je sačuvao zajedništvo“⁷, no ipak ne možemo generalizirati. Zanimljivo je primjetiti da sugovornici riječju „Vareš“ misle na „domaće Bošnjake i Hrvate“ te ih razlikuju od doseljenika iz okolnih mjesta, najčešće spominjući Brezu, pa tako Tereza govori „inače naši muslimani domaći su bili 'ko i mi, ali ovi doseljenici su drugačiji, rat je učinio svoje.“ Da je rat zasigurno pogodovao promjenama te da su neki „promijenili košulje“ iz iskustva pričaju mnogi sugovornici, pa Branko kaziva „vratio sam se tu s jedne linije, vratio sam se radit, bilo mi je malo čudno, kaže jedan moj kolega Azis „pusti njega on nešto nameće, on je M92 – postao je musliman '92. Sad ti ne možeš u nas u džamiju uć sad su u prvom redu svi ti, isto kao u nas u crkvi, prvi red sve komunjare.“ Šaćir primjerice tvrdi da kao pozdrave i dalje koristi „zdravo“ i „dobar dan“, a ne „salem alejkum, danas se nešto to sve okreće prema tome nakon rata. Prije rata nije baš bilo tih pozdrava osim kod starijih ljudi u domaćinstvu kad ima više ljudi.“ Gordana i Željka kažu da „nakon rata bosanski ćilim je drugačije šare donio, samo su Bošnjaci sad ovamo, a ne tamo.“ Priče o suživotu i međunacionalnim odnosima su jedan od primjera gdje je „zanimljivije“ ono neizrečeno, više u sferi afekta – sva uzbuđenja ili neprijatnosti koje se osjećaju tijekom intervjua, shvaćene iz skrenutog pogleda, promjene teme, sniženog tona glasa, pa tako Biljana sniženim tonom glasa spominjući današnje Bošnjake – „došljake“ te činjenicu da će na svom radnom mjestu biti zamijenjena Bošnjakinjom. Nadalje, Branko, kao jedan od rijetkih Hrvata zaposlen u općini snižava ton glasa pri riječi Hrvat – kao da se osjeća ugroženo. No, moji sugovornici tvrde da je današnja prevlast Bošnjaka na radnim mjestima uvjetovana i njihovom brojčanom nadmoći. „Nacionalni prizvuk“ jedna od sugovornica vidi i u udrugama žena govoreći kako svaka od tih udruga posjećuje žene iz drugih sela (iste nacionalnosti), no nema zajedničkih odlazaka – ističući manjak „zajedništva“ kao jednu od najviše spominjanih odlika života u Jugoslaviji. Kad bi se dotakli teme Bajrama i Božića te međusobnih posjećivanja, svjedočenja su drugačija. Mirjana spominje Bošnjakinje koje svake godine posjećuju crkvu na polnoćku te razlog za rjeđe posjećivanje za blagdane više pripisuje financijskim poteškoćama, dok Sakiba tvrdi da posjećivanja i dalje postoje, no manje

⁷ Radio slobodna Evropa. „Razglednica iz Vareša: Grad koji je uspio sačuvati zajednički život.“
<https://www.slobodnaevropa.org/a/razglednica-iz-varesa/24935060.html>

– opet se osvrćući na činjenicu da je „prije bilo povezanije, a danas nekakav žal“, osvrćući se na ratno i poslijeratno stanje, gubitak bliskih osoba te razmiještenost obiteljskih članova.

7. MOGUĆI POTENCIJAL INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Pitanje mogućeg potencijala industrijske baštine u razgovorima se nametnulo kao jedno od istraživačkih pitanja, iako više marginalno. U svakom slučaju, zahtijeva detaljniju analizu. Na spomen potencijala, većina sugovornika bi „odmahнула rukom“ tvrdeći da je ta ideja više u sferi utopije. No ipak, pozitivno bi reagirali na ideju preoblikovanja kompleksa željezare i popratnih objekata u nešto novo. Riječju „preoblikovanje“ ne misle toliko na kulturni potencijal, koliko na preinaku prostora u više manje „bilo što“, samo da bi se derutnost i raspačavanje željeza zaustavili, komentirajući da je sve korisno već „odnešeno i isječeno“.

Kao što je već navedeno u uvodnom dijelu, moj prvi doticaj s ovom temom bio je u razgovoru s Boškom, koji je i sam spomenuo potencijal industrijske baštine spominjući neke europske primjere, no ne vjerujući da se išta slično može dogoditi u Varešu radi niza problema „vrlo malo se ulaže, imovinsko-pravni odnosi nisu riješeni, par poslovnih zona su zauzete, neke firme se javljaju, ali...“ Spominje i „košmar oko toga tko je uzeo peći, pa neki u stečaju, sve ovlasti ovdje imaju svoju manu, problem je što se nešto i proglasi industrijskom baštinom i onda se urušava.“ Inače, u intervjuima su mi više puta spomenuli misterioznu Nijemicu koja je čak osobno došla u Vareš s planom iskorištavanja potencijala industrijske baštine, no prema iskazima izgleda da se nije zadržala dugo i da nije imala preveliku lokalnu podršku.

2011. godine je izašao poseban broj Bobovca – 120 godina industrije u Varešu – zbornik izlaganja okruglog stola, koji je objedinio više članaka raznih stručnjaka. Tako arhitektica Pličanić (2011: 10) u članku „Industrijsko nasljeđe Vareša kao potencijal regionalnog razvoja“ svjedoči o općenitom problemu valorizacije industrijskog nasljeđa 19. i 20. stoljeća povodom kojeg u BiH gotovo pa ništa nije učinjeno. I u „Strategiji kulturne politike BiH“ iz 2008. godine kulturno nasljeđe BiH se promatra kao „blago koje nestaje“ spominjući da BiH u smislu očuvanosti, zaštite, rehabilitacije i prezentacije kulturnog nasljeđa zaostaje za mnogim zemljama. Navode se i problemi uništenja i oštećenja mnogih kulturnih dobara u ratu, kao i manjak i uništenje mnogih dokumenata. Nadalje, kadrovski, financijski i organizacijski uvjeti za obavljanje osnovne djelatnosti institucija u oblasti zaštite nasljeđa najčešće su otežani. Također, ističe se veliki problem pomanjkanja financijskih sredstava, kadrovski deficit i organizacijske zastarjelosti (11-12).

Promatrajući industrijsko nasljeđe kao sastavni dio povijesnog nasljeđa Europe koje ima tehnološku, kulturnu i društvenu vrijednost Pličanić (2011: 10-11) postavlja pitanje je li crna metalurgija uistinu bila značajna industrijska grana u BiH tvrdeći da bez obzira ne „neugledne ostatke“ na ulazu u Vareš, oni ipak svjedoče i podsjećaju na važnost te industrijske grane. I rudnik i željezaru vidi kao potencijalan spomenik te spominje mogućnosti prenamjene industrijskog nasljeđa u skladu s potrebama suvremenog društva. Posebnu važnost vidi u naselju Vareš Majdan s obzirom na osnovne karakteristike tradicionalne bosanske arhitekture te smatra kako ih je što prije potrebno staviti pod zaštitu. Ističe i socijalnu važnost željezare – kulturno umjetnička društva, list Kolektiv, nogometni klub Metalac i drugo - sve nastalo zahvaljujući željezari, uz koju se Vareš razvijao, pokazujući da Varešku željezaru kao mjesto sjećanja treba promatrati i u fizičkom i simboličkom smislu (Nora 2006:28). Stvaranje mjesta sjećanja podrazumijeva „volju za sjećanjem“ (Nora 2006:37).

Nadalje, Pličanić spominje prostorni plan Vareša iz 2000. godine koji u budućnosti planira ukloniti većinu objekata rudnika i željezare kako bi se stvorio privredni općinski centar te ističe kako će se tim pothvatom važno industrijsko nasljeđe BiH nepovratno izgubiti. S druge strane, akademik Markotić ne vjeruje da će za ulaganje u industrijsko pokazivanje i turizam biti dovoljno novca. Također, da je to (gotovo) pa nemoguća misija tvrdi i Divković (2011:18), urednik „Vareš Homepage“ stranice s obzirom na nepovratnu štetu počinjenu u Varešu, po njemu, na najbesmisleniji način. Objasnjava kako se u sličnim slučajevima ono što se dogodilo u Varešu događa „zbog sukoba javnog interesa, s jedne, i interesa kapitala – najčešće u želji da se zbog profita iskoristi, u pravilu, jako atraktivno zemljište na kojem se objekti industrijske baštine nalaze – s druge strane, Vareš je zasigurno jedinstven primjer gdje je do devastacije došlo kokošarskim uništavanjem naprocjenjivog kulturnog dobra kroz rezanje u sekundarne sirovine!“ Kao dodatne probleme ističe nedovoljno osviještene mogućnosti korištenja potencijala industrijske baštine u urbanističkom i ekonomskom razvoju te nazadan pristup promišljanja transformacije atraktivnih lokacija (financijski interesi isključuju baštinske). Inače, nizozemski teoretičar Hajer , glavni kustos bijenala arhitekture u Rotterdamu, potvrđuje ovu tvrdnju govoreći da nažalost, bivši industrijski kompleksi najčešće ne služe kao javno dobro, nego kao „poligoni za špekulacije nekretninama“ na kojima se gradi nešto što će investitorima osigurati kratkoročan dobit. Ironično, najčešće se grade objekti upitne kvalitete ili pak trgovinski centri u kojima ti „jadni bivši industrijski radnici rastežu mizerne plaće na potrošačku korpu“. Tako se i u Bobovcu iz 2006. godine raspravlja o mogućoj prenamijeni prostora Centralne radionice, no opet u potrošačkom smislu – jedan dio kao trgovinski centar,

a drugi za sportsku rekreaciju. Spominje se i ideja premiještanja vareške tržnice u zgradu centralne radionice.

Nadalje, Divković raspravlja o temeljnim problemima upravljanja industrijskim nasljeđem, koji se mogu povezati s Varešom, pa tako navodi činjenicu da se ne primjenjuju nikakva pozitivna iskustva iz inozemstva, a izostaje i edukacija o industrijskom nasljeđu kao „vrijednom segmentu lokalne, nacionalne i unverzalne baštine te potencijalu gospodarskog razvoja“ (2011:20). Spominjući pozitivne primjere prenamijene prostora iz inozemstva, može se navesti primjer Gliptoteke⁸ u Zagrebu – bivše kožare preoblikovane u muzej skulpture - od antike do danas. Prostor se koristi za povremene izložbe te druga kulturna događanja. Nadalje, Lauba⁹ u Zagrebu – kuća za ljude i umjetnost jedan je od rijetkih primjera potpune rekonstrukcije i prenamijene napuštenog prostora, bivšeg kombinata Zagreb u sklopu kojeg je djelovala tvornica za pamučnu industriju. Danas je adaptiran za izložbeni prostor uz galeriju u hangaru te uredima i drugim poslovnim prostorima na podignutoj razini. Još jedan objekt vrijedan spomena je Völklingen željezara u Njemačkoj čiji je kompleks od 2000. godine posjetilo više od 2 milijuna turista koji uživaju u senzacijama spuštanja niz okna rudnika, penjanje na vidikovac visoke peći te uz mnoge druge sadržaje. Ovo je dobar primjer bivše industrije koja postaje središte kreativne industrije, uz tehnološki park s mnoštvom edukacijskih i izložbenih aktivnosti (Pličanić 2011:13).

Sve u svemu, nedvojbeno je da je industrijski kompleks Vareša svjedok jednog vremena te da se polaganim urušavanjem urušava i ostavština generacija koja je stvorila temelje onoga što mlađe vareške generacije danas imaju. Možda i najveći problem kompleksa u Varešu je svakodnevno propadanje s obzirom na ilegalne „berače željeza“ koji (gle ironije!) željezo prodaju i tope ni manje ni više nego u Zenici. Ova informacija me podsjetila na sva ljutita kazivanja o odnosu sa Zenicom, kao i članke iz Kolektiva u kojima se spominje neprijateljstvo među gradovima, nemogućnost postizanja dogovora oko prerade i otkupa željeza te citate „Vareš je izgradio Zenicu“ i „Vareš je puno dao, a malo dobio.“ Čak i sad, izgleda da Zenica opet vuče deblji kraj, a da Vareš opet daje, a ne dobiva ništa zauzvrat. Metaforički gledano, ostatke ostataka kompleksa možemo usporediti sa samim bivšim industrijski radnicima danas, kao što se vidi iz narativa – „neupotrebljivima, nevidljivima i derutnima.“ Pretvaranjem industrijskog kompleksa u industrijsku baštinu bivši industrijski radnici bi imali priliku repositionirati svoje mjesto u društvu, vratiti se s margina te dati novo značenje svojim

⁸ pogledaj. to <http://pogledaj.to/arhitektura/rijetki-domaci-uspjesni-primjeri-ocuvanja-industrijske-bastine/>

⁹ pogledaj.to <http://pogledaj.to/arhitektura/rijetki-domaci-uspjesni-primjeri-ocuvanja-industrijske-bastine/>

narativima i uspomenama. Također, dobili bi priliku za dostojnim zatvaranjem tog poglavlja svoje prošlosti. Navodeći neke europske primjere te kako bivši radnici mogu opet dobiti aktivnu ulogu u društvu spomenut ću rudnik uglja – „Zollverein“ - industrijski kompleks u Essenu, Njemačkoj koji je od tužnog spomenika postao spomenik transformacije u kojem postoje posebno vođeni obilasci koje vode upravo rudari. Nadalje, u Labinu u Istri se 2008. godine održala izložba „Rudarske uspomene“ u kojoj se oživio rudarski život uz rudarske narative i predstavljanja – zaboravljene i nevidljive zajednice danas te se najavio suvremeni projekt podzemnog grada (Underground City XX), u koji su uključeni stručnjaci iz različitih područja te razne umjetničke i kulturne organizacije, čiji je temeljni cilj sačuvati 400stoljetnu rudarsku tradiciju transformirajući baštinu u avantgardni projekt te turističku atrakciju (Marjanić 2011:32-33). Tako Divković (2011:20) pravi poveznicu između dva grada govoreći da je Labin jednako mala sredina kao i Vareš koja samo svojim snagama ne bi mogla ostvariti tako velik i suvremen projekt. Inicijativa je pokrenuta nekolicinom entuzijasta, nakon čega su slijedile potpore grada, države, regije, a kasnije i međunarodnih organizacija i europskih fondova, vjerujući da i Vareš ima zavidnu tradiciju stručnjaka, jasne ciljeve i načine provedbe za koje su dostupni europski fondovi i sredstva iz drugih organizacija.

Kao zaključke, neke od kojih je i kolegica Palajsa spomenula pri razvoju vareškog turizma možemo navesti potrebu podizanja svijesti kao osnovni preduvjet za bilo kakve projekte o potrebi očuvanja industrijske baštine kao dijela kulturnog identiteta i mogućeg razvojnog potencijala. Nadalje, ključna je uloga lokalne zajednice, jasno definiranje zaštićenog kulturnog dobra te definiranje zakonskih regulativa. Kao veliki problem opet se navode neriješeni imovinsko pravni odnosi te potrebne zakonske regulative koje pokazuju da iako je nešto u privatnom vlasništvu ne znači da vlasnik s tim vlasništvom čini što ga je volja. Važno je istaknuti da je s obzirom na derutnost trenutnog stanja industrijskog kompleksa, neophodna analiza trenutnog stanja i stručna procjena kako bi se utvrdilo koji od dijelova se mogu sačuvati. Na taj način bi se pronašao i kompromis s vlasnikom tog dijela te bi se pronašlo rješenje od koje bi i on i lokalna zajednica imali koristi. Na kraju, navodi se potreba umrežavanja svih ostalih turističkih sadržaja općine, zaokružujući sve u jednu širu viziju kojoj bi kompleks industrijske baštine „dao najjaču crtu kulturnog identiteta“. Također, ističe se da se uspjesi i neuspjesi projekta ne bi trebali predstavljati ni pripisivati samo jednom narodu, društvenoj skupini ili pak političkoj stranci, što bi u sredini kao što je Vareš inicijativu ugušilo već u početku (Divković 2011:21).

Nedvojbeno je da poteškoća ima i previše, što „mogući“ potencijal industrijske baštine u Varešu čini skoro pa „nemogućim“. Potreba za institucionalnom pomoći i velikim brojem stručnjaka je neizostavna, a i zakonodavstvo vezano za kulturnu baštinu BiH nije u stanju visoke djelotvornosti. No, s obzirom na svakodnevno podizanje svijesti, rad entuzijasta, dinamični razvoj turizma te novi preokret na rudarstvo ova, iako „utopijska“ ideja, ipak je vrijedna razmatranja, a koliko je zapravo ostvariva i hoće li baštinski interesi pobijediti financijske pokazat će vrijeme.

8. ZAKLJUČAK

Kao što se može zaključiti, nostalgичni narativi mojih sugovornika su uvelike određeni ratom i poslijeratnom svakodnevicom obilježenima razmještenim obiteljskim vezama, traumama, preseljenjem itd. Nadalje, s obzirom na činjenicu da su tada većinom bili u „cvijetu mladosti“ i bez egzistencijalnih problema, sasvim je logično zašto idealiziraju prošlost selektivno se prisjećajući samo dobrih odlika. Današnje vrijeme je većinu stavilo na margine u kojem se prema Jansenovim konceptima osjećaju „zarobljeno, kao „na čekanju“ i „tapkanju u mjestu“. Moji sugovornici najčešće ne izdvajaju nijednu skupinu kao najmarginaliziraniju govoreći da su svi u „istoj kaši“. Nostalgija u narativima se može protumačiti kao način davanja smisla sadašnjosti kroz simboličko zadržavanje izgubljenih vrijednosti, statusa, priča i sjećanja. Može se zaključiti da Varešani zapravo pamte prošlost koja je imala budućnost – „stalnu, sigurnu, normalnu i s napretkom“ (Jansen 2015:166).

I analiza Kolektiva, kao i interpretacija narativa mojih sugovornika pokazuje da ništa nije u potpunosti „idealno“ te da nema mjesta generalizaciji. Upravo zato je bilo potrebno shvatiti ono „neizrečeno“ – u sferi afekta – te protumačiti govor tijela, šutnju ili nemir. U ovom završnom poglavlju, moram priznati da sam u jednom trenutku, pod utjecajem svih idiličnih narativa, uz pojedine strahove i nesigurnosti, koje sam dijelila sa svojim sugovornicima, i ja sama počela idealizirati grad i tadašnji život u Jugoslaviji, kao da sam i ja postala „nostalgичna“. Trebalo mi je vremena da iznova kritički analiziram i realnije sagledam situaciju. Inače, Ange i Berliner (2005:12) tvrde da je antropolog zapravo rođeni nostalgичar te da mu nostalgija predstavlja izvrstan kut istraživanja postojanja i nestanka kulturnih oblika. Još važnije, dopušta mu niz važnih pomirenja: između antropološkog, povijesnog i psihološkog, ali i između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Sa zadnjim se mogu uvelike složiti, osjećajući da sam „sazrijela“ uz ovaj rad te bolje shvatila koncepte vezane za Jugoslaviju i tadašnji život, koji su me još od djetinjstva „kopkali“. No, na neki način osjećam da istraživanje u Varešu još nije

gotovo te da mogu još malo „zagrebat“, pogotovo zbog preokreta koji je detaljnije prikazan u Post Scriptumu. Nadalje, radi ostvarenih prijateljstava i višestrukih odlazaka u Vareš, prestala sam ga promatrati kao teren te shvatila da je zapravo puno više od toga.

Kao i u iskazima mojih sugovornika, no i internetskih portala, Vareš se često prikazuje kao poseban i drugačiji od ostalih bosanskohercegovačkih općina navodeći poglavito suživot koji u ovom gradu uistinu teče bez ozbiljnijih problema, izuzev već spomenutih uvida iz sfere afekta, ipak neprimjetnih „na prvu“. Tako i novi preokret na turizam i rudarstvo, u ovoj trenutnoj fragmentiranoj i pomalo pesimističnoj bosanskohercegovačkoj realnosti, pokazuje da je Vareš uistinu specifična sredina. Također, uzevši sve u obzir prisjetila sam se Boškovih riječi „ovo doba je bitka za Vareš!“, nestrpljivo iščekujući što će vrijeme pokazati, kako će se Varešani pozicionirati te kako će cjeloukupni preokret utjecati na njihovu svakodnevnicu i razvoj grada.

9. POST SCRIPTUM

RUDARSTVO DANAS – PRIJETNJA ILI POTICAJ REGIONALNOM RAZVOJU?

Iako je tijekom mog istraživanja, kompanija Eastern Mining ili s današnjim imenom Adriatic Metals bila relativno nepoznata i tek na početku geoloških ispitivanja, zahvaljujući aktualnim događanjima koje pratim preko društvenih mreža i portala, kao i razgovora s pojedinim sugovornicima iz Vareša, pružit ću kratak osvrt, ne ulazeći u detalje, nego s ciljem otvaranja nove perspektive istraživanja.

Nedovoljno poznavanje i nesvjjesnost lokalaca o njihovoj prisutnosti u intervjuima se često izrazila riječju „neki“ pa bi tako za jedne bili „neki Australci“, a za druge „neki Englezi.“ No, posljednju godinu, Bobovac i drugi internetski portali svjedoče o njihovoj većoj „infiltriranosti“ u gradsku svakodnevnicu. Primjerice, ove godine su iznenadili vareške maturante te im poklonili ruže za uspješan završetak školske godine¹⁰. Pozitivno me iznenadilo da su zaposlili i dvoje mladih s kojima sam imala priliku razgovarati tijekom dolazaka u Vareš. Tako Goran govori „prezadovoljan sam, radim od 2017. godine, i pored posla sam vanredni student. Apsolutno se vidim u poslu jer je definitivno dobar i ozbiljan posao, ozbiljan projekt, ozbiljni ljudi te može se računati kao budućnost svih nas mladih u Varešu kojima se ne napušta grad.“ Govori da je stanje u gradu loše, no misli da je „prilika Varešu da iskoristi maksimalno

¹⁰ Adriatic metals. Eastern mining. <https://www.easternmining.ba/news/maturantima-kompanija-eastern-mining-darovala-ru%C5%BE/>

svoja rudna bogatstva, jer generalno gledajući to je zadnja nada za spas Vareša. Kompanija AM i njihov projekt ne može ništa donijet loše gradu, od kako rade na našim prostorima osjeti se promjena, jer kad pogledaš, nakon toliko godina je prva ozbiljna i odana kompanija došla u Vareš sa jasnim i pozitivnim stavovima.“ A što se tiče ostalih zaposlenih, „većina je iz Vareša, no ima kolega koji vozare iz Sarajeva, Kaknja. Imamo geologe naprimjer koji su došli iz raznih gradova BiH, pa čak i iz Srbije, Slovenije, non stop imamo stručnjake iz raznih zemalja.“ Iznenađila me činjenica da su se neki od njih preselili s obiteljima u Vareš te kupili stanove, što me podsjetilo na prošlost i kazivanja o selidbi ljudi iz svih krajeva tadašnje Jugoslavije. Nadalje, i internetska stranica kompanije me podsjetila na već spomenuti list Kolektiv s obzirom na pisanje o „slavnoj prošlosti“ Vareša, pozivima na ulaganja u općinu te narative „zadovoljnih i sretnih“ radnika.

Tvrtka, koja je dobila koncesiju na 25 godina za istraživanje i eksploataciju olova, cinka i barita kao primarni plan i strategiju, navodi istraživanje mineralnih resursa u sklopu istraživačkih programa koji uključuju bušenje, metalurško ispitivanje, potencijalne studije o rudarstvu, administraciju istražnih polja i drugo za projekte Veovača i Rupice, kao i ostala potencijalna nalazišta. Na portalima, kao i u kasnije u razgovoru sa sugovornicima glas o njima se proširio zahvaljujući takozvanoj „zlatnoj groznici.“ Tako u Bobovcu iz 2019., suvlasnik kompanije Adriatic Metals - Milan Bošnjaković tvrdi da je pokretanje rudnika izvjesno već iste godine te priča o primjeni ekoloških standarda EU potrebnih za otvaranje rudnika. Smatra da je ovo zadnja opcija „da Vareš opstane“, no kao problem navodi da Vareš ne posjeduje potrebnu radnu snagu (kakve li ironije!) (4-6). Međutim, gradonačelnik tvrdi „nikakva zlatna groznica nas ne treba tresti“ objašnjavajući da je ona ipak više medijska konstrukcija koju smatra pozitivnom jer se na taj način „pročulo o Varešu“ (2018: 8-10). Spominje da je riječ o samo jednoj bušotini i „iskreno, nisu to neki novi pokazatelji, jer su se istraživanja radila i prije rata, a rezultati su bili otprilike takvi.“

Inače, već 2013. godine su potpisali koncesijski ugovor, no s istraživanjima su počeli nekoliko godina kasnije, zbog administrativnih problema. Biljana - jedna od mojih sugovornica smatra da baš zbog administracije mnogi ne žele doći i ulagati u Vareš jer „nesiguran smo teren, duga i komplicirana birokracija da se nešto otvori i odobri.“ I u listu „Bobovac“ se piše o pokušajima oživljavanja industrije i rudarstva, pa se u članku „Ruda je Varešu život“ govori o mogućoj kanadskoj investiciji, no ističe se problem u odnosima s općinom i razna sporenja oko vlasničkih odnosa nad zemljištem rudnika.

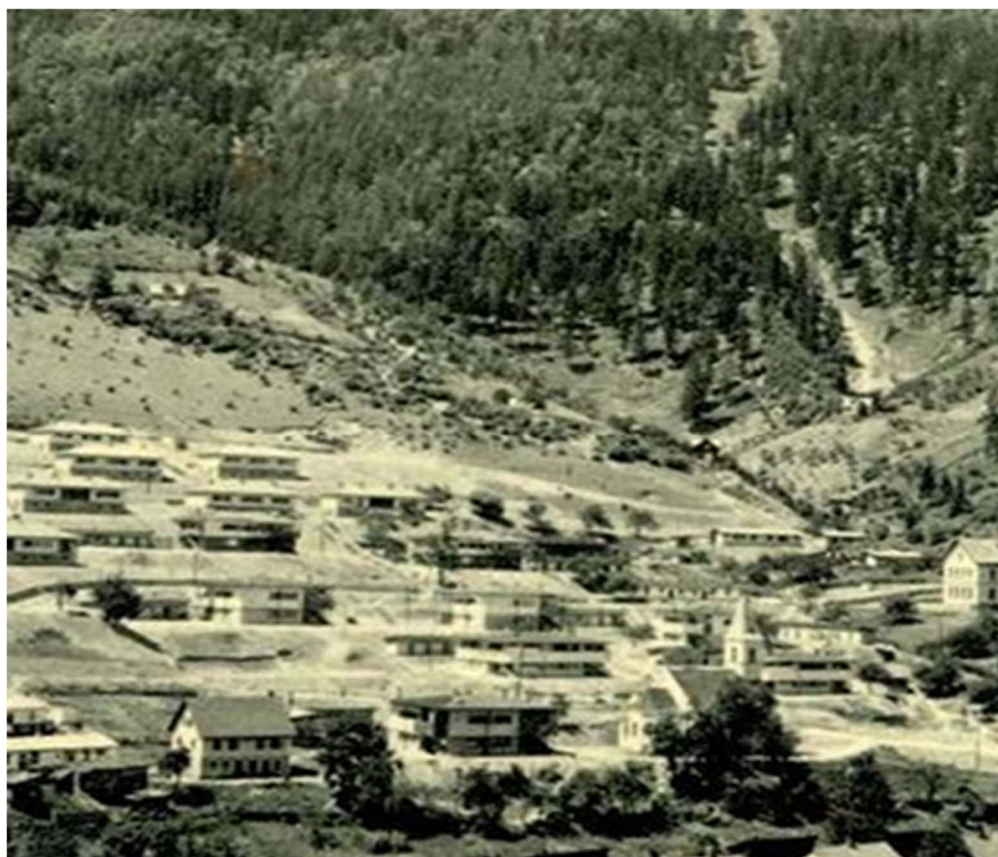
Neki od lokalaca izražavaju nepovjerenje čemu svjedoči citat „što ćemo se mi, jarane, tresti kada od toga ništa nećemo imati. A i nije nama to nikakva vijest, jer mi za to oduvijek znamo. Ja još od djetinjstva znam da na Borovici ima zlata. Pa nisu Austrougari bili ljudi kada su na te bušotine uzeli koncesiju na 99 godina, e sad zašto je nisu eksploatirali ja ne znam, ali čim im je prije nekoliko godina koncesija istekla, našli su se drugi koji su to odlučili preuzeti. No mi, običan narod, od toga nećemo imati ništa¹¹.“ Nadalje, Roman komentira da se „osjeti da su došli tu, znaš, otvorili su infopult, gdje se možeš doć informirat, jedna klima se stvorila da bi se tu nešto moglo otvoriti, pozitivno se gleda na to, isplati se vadit, i na mene je ostavila pozitivan dojam.“ No, kako je na tom mjestu bio Energoinvestov rudnik koji je uzrokovao veliko zagađanje, lokalci se boje „da se povijest ne ponovi“, pa Roman priča kako je na sastanku u gradu otvoreno istupio s problemom utjecaja na okoliš te upitao „trebam li se ja iselit? Nije mu baš bilo pravo što sam ga pitao. Uporno tvrde da se drže europskih tehnologija...e koliko će to sad bit? Jedno je to što se priča, a drugo kad se počne radit...sigurno će se dogodit incidenti, al on kaže da će se truditi da se ne dogodi. Sad su mjerenja kvalitete zraka, šalju podatke u London, da bi se prema novim tehnologijama ništa ne bi trebalo promijenit u kvaliteti zraka...koliko to stoji i koliko će zaista tako bit po meni je to pohvalno ako će stvarno tako bit.“ Sve u svemu, tvrdi da „su uložili i vidi se da ti ljudi planiraju tu ostati. U Varešu očito ima rude jer su se zadržali.“ No, sumnjičav je iz razloga što „ne vidim iz tog dugoročni prosperitet, bojim se što će bit kad nestane te rude, uništio si okoliš i nestale pare, šta će bit za tih 20 godina?“ Također, nedavna smjena menadžera Bošnjakovića, spomenutog ranije, koja je na internetskim portalima popraćena razočarenjem i ljutnjom od strane lokalaca pruža dodatni razlog za sumnjičavost. Na portalima se spominje da je gradio dobre odnose s institucijama BiH, kao i s lokalnom zajednicom te da je „imao vrlo čvrsto stajalište da se prvo zapošljavaju Varešani, a zatim ljudi iz okolnih općina.“ Da se „više povezao s lokalnom vlasti, uklopio se, preselio se baš (iz Tuzle) i radi toga je smijenjen“ svjedoči i Roman. Stoga, komentira da je to „tipično privatnički, nije im u cilju da razviju općinu nego kad ne bude više rude oni odoše...“ Zbog smjene menadžera, spominje se kako zaposlenici Eastern Mininga „djeluju zbunjeno i jako uplašeno¹².“ Većina njih je tiho rekla da je atmosfera u kompaniji jako loša, da gotovo svi jako žale što je gospodin Bošnjaković otišao jer su ga voljeli, vjerovali mu i osjećali njegovu

¹¹ Jutarnji list. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/jutarnji-u-srednjoj-bosni-na-mjestu-gdje-su-australci-nasli-enormne-kolicine-zlata-zlatna-groznica-u-varesu-ma-kakvo-zlato-kakvi-bakraci-7516602>

¹² Radio Bobovac. <http://radiobobovac.com/portal/index.php/vijesti/ostalevijesti/item/3298-kompaniju-eastern-mining-napustio-milos-miso-bosnjakovic>

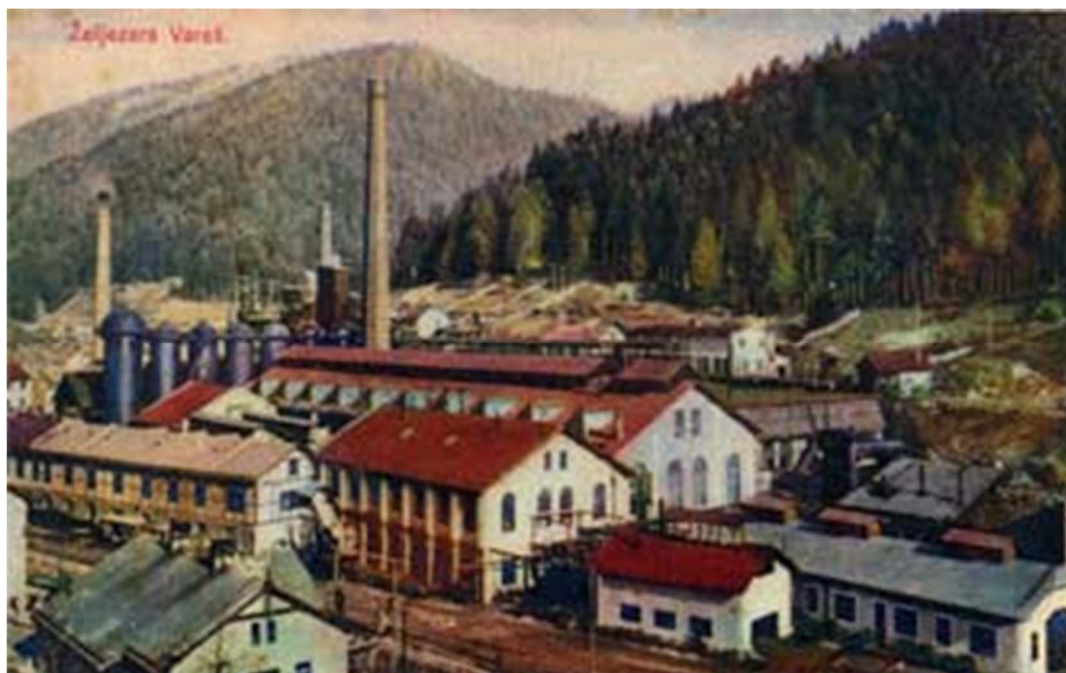
zaštitu“, što me podsjetilo na članke iz zadnjih brojeva Kolektiva kao i na kazivanja mojih sugovornika o počecima osjećaja straha i nesigurnosti na radnom mjestu u predratno vrijeme. Što će rudarstvo u „ovom novom ruhu“ donijeti i hoće li nakon svih neuspjeha razvoju Vareške općine „ruku spasa opet ponuditi priroda¹³“, ostaje pitanje vremena te zahtijeva detaljniju analizu i ponovni odlazak na teren. U svakom slučaju, pruža se još jedna perspektiva budućih istraživanja u Varešu te bi bilo zanimljivo vidjeti kako će u budućnosti poslovanje ove firme utjecati na gradsku svakodnevicu i razvoj grada.

Slika 3. „Vareš Majdan u nastajanju“ (Bobovac 2011.godina)

¹³ Jutarnji list. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/jutarnji-u-srednjoj-bosni-na-mjestu-gdje-su-australci-nasli-enormne-kolicine-zlata-zlatna-groznica-u-vaesu-ma-kakvo-zlato-kakvi-bakraci-7516602>

Slika 4. Željezara 1930.godine (iz albuma Davorina Mrljića, preuzeto s web stranice http://www.vares.pp.se/bobovac/boblist/broj154/154_23.htm)

Slika 5. Željezara i „Partizan“ danas.

10. LITERATURA

- AHMED, Sara. 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ALAS, Ruth. 2010. Consequences of socialism in employee's attitudes. *Journal of Business Economics and Management*, 4:1. str. 45-52
- ANGE, Olivia i Berliner, David. *Anthropology and Nostalgia*. 2016. Berghahn Books
- BAGARIĆ, Petar. 2011. *Razum i osjetila: fenomenološke tendencije antropologije osjetila*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- BAGARIĆ, Petar. 2013. *Fenomenološki senzualizam i etnografski teren: posljedice primjene fenomenoloških koncepata na antropološko znanje*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- BOYM, Svetlana. 2008. *The future of nostalgia*. New York: Basic books
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- DUDA, Igor. 2005. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- FRISCH, Michael. 1998. De-, Re-, and Post-Industrialization: Industrial Heritage as Contested Memorial Terrain. *Journal of Folklore Research*, Vol. 35, No. 3. str. 241-249
- FRYKMAN, Jonas i POVRZANOVIC FRYKMAN, Maja, 2016. *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Nordic Academic Press Checkpoint
- GILBERT, Andrew. 2006. The past in parenthesis.(Non)post-socialism in post-war Bosnia-Herzegovina. *Anthropology Today*, Vol. 22 Issue 4. str. 14-18.
- GILBERT et al. 2008. Reconsidering postsocialism from the margins of Europe. *Anthropology News*. str. 10-11
- GREGG, Melissa; SEIGWORTH, Gregory J. 2010. *The affect theory reader*. Duke University press, Durham London
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2005. *Domaće vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. *Nar. umjet.* 42/1: 161-181.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. *Domaće vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija*. U: *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač.

HUNT, William et.al. 2013. Bosnia Today: Despair, Hope, and History. Dissent (00123846), Vol. 60 Issue 3, str. 23-26.

JACKSON, Michael. 1983. "Knowledge of the Body". Man. New Series. Vol.18, br. 2. str. 327-345

JANSEN, Stef. 2015. Yearnings in the Meantime. Berghan books, New York, Oxford.

KURTOVIĆ, Larisa. 2010. Istorije (bh) budućnosti. Kako misliti postjugoslavenski socijalizam u Bosni i Hercegovini? Puls demokratije

NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta“. U Kultura pamćenja i historija, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Gloden marketing-Tehnička knjiga str. 23-43.

MARJANIĆ, Suzana. 2011. ART INTERVENTION IN INDUSTRIAL CULTURAL HERITAGE OR, HOW DOES SOCIALLY USEFUL ART COME ABOUT? Nar. umjet. 48/1, str. 29-53

MATOŠEVIĆ, Andrea. 2015. Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog preglaštva. Zagreb: Biblioteka Nova Etnografija.

PETROVIĆ, Tanja. 2007. The territory of the former Yugoslavia in the "mental maps" of former Yugoslavs: nostalgia for space. Sprawy Narodowosciowe. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. str. 263-273

PETROVIĆ, Tanja. 2010. "When We Were Europe": Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. Remembering communism: Genres of representation. str. 127-153.

PETROVIĆ, Tanja. 2013. Museums and workers: negotiating industrial heritage in the former Yugoslavia. Narodna umjetnost 50/1, 96-120

PETROVIĆ, Tanja. 2017. Nostalgia for industrial labor in socialist Yugoslavia. Or why the Post-socialist Affect matters. Nostalgia on the move. str. 14-30

POTKONJAK, Sanja. 2014. Teren za etnologue početnike. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo

POTKONJAK, Sanja; ŠKOKIĆ, Tea. 2015. Retro-Utopia: On the Idea of Work and Progress in Post-socialist Croatia. Ethnologia Balkanica. Journal for Southeast European Anthropology (1118-0411) 18 (2015). str. 248-258

SETHA.M.Low. Promišljanje grada : Studije iz nove urbane antropologije 2006. Jesenski i Turk.

STEWART, Kathleen. 2007. Ordinary Affects. Durham, NC: Duke University Press.

ŠKOKIĆ Tea.;POTKONJAK Sanja. 2016. "Working Class Gone to Heaven": From Working Class to Middle Class and Back. Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, Vol. 53 No. 1. str. 117-132

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena et al. 2016. Misliti etnografski. Kavlitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji. Zagreb. HED biblioteka. FF press

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena et al. 2016. Misliti etnografski. Kavlitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji. Zagreb. HED biblioteka. FF press

VELIKONJA, Mitja. 2009a. Titostalgia. Ljubljana: Peace Institut.

VELIKONJA, Mitja. 2009b. „Lost in transition: Nostalgia for socialism in post-socialist countries.“ East European Politics and Societies, Vol.23 No.4: 535-551

VELIKONJA, Mitja. 2020. Between collective memory and political action: yugonostalgia in Bosnia-Herzegovina. Part six: Tackling Present and Future challenges. str. 351-368

VERDERY, Katherine. 2006. What Was Socialism, and What Comes Next? Course Book ed. Princeton University Press, 1996. Project MUSE. muse.jhu.edu/book/3619

WILLIAMS, Raymond. Working Class Culture. Universities & Left Review Summer 1957 Vol.1 No 2.

11. ELEKTRONIČKI IZVORI

Adriatic metals. Eastern Mining. „Maturantima kompanija Eastern Mining darovala ruže“ URL: <https://www.easternmining.ba/news/maturantima-kompanija-eastern-mining-darovala-ru%C5%BEe/> (3.9.2020.)

Aljazeera Balkans. „Vareš - slomljeni grad“ URL: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vares-slomljeni-grad> (1.8.2020)

Asocijacija arhitekata u BiH. „Problemi i potencijali industrijskog nasljeđa u BiH“ URL: <https://aabh.ba/problemi-i-potencijali-industrijskog-nasljedja-u-bih/> (3.8.2020.)

Bobovac. 2006. br. 138. „Primjena neiskorištenih objekata“ URL: <http://www.vares.pp.se/bobovac/boblist/bobovac.htm> (4.8.2020.)

Bobovac. 2012. br. 209. „Rudarski spomenik“ URL:
<https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac209> (2.8.2020.)

Bobovac. 2013. br. 220. „Ruda je Varešu život“ URL:
<https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac220> (2.8.2020.)

Bobovac. 2018. br. 288. „Počnimo razmišljati hrabrije“ URL:
<https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac288> (2.8.2020.)

Bobovac. 2019. br. 298. „Pokretanje rudnika – izvjesno“ URL:
https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac_298 (2.8.2020.)

Divković, Mladen 2011. „Industrijska baština: povijest, međunarodna iskustva i perspektive održivog razvoja“ u Bobovac, br. 202., Zbornik izlaganja s okruglog stola, 28.9.2011. URL:
https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac202_prilog/10 str. 18-21 (3.8.2020.)

HABER.BA „Vareš: Nekada industrijsko središte, danas grad duhova“
 URL:<https://www.arhiva.haber.ba/vijesti/bih/173930-varesh-nekada-industrijsko-srediste-danas-grad-duhova> (1.8.2020.)

Jutarnji list. „JUTARNJI U SREDNJOJ BOSNI, NA MJESTU GDJE SU AUSTRALCI NAŠLI ENORMNE KOLIČINE ZLATA 'Zlatna groznica u Varešu? Ma kakvo zlato, kakvi bakrači!“,
 URL:<https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/jutarnji-u-srednjoj-bosni-na-mjestu-gdje-su-australci-nasli-enormne-kolicine-zlata-zlatna-groznica-u-vareshu-ma-kakvo-zlato-kakvi-bakraci-7516602> (1.8.2020.)

Pličanić, Maja 2011. „Industrijsko naslijeđe općine Vareš kao potencijal regionalnog razvoja“ u Bobovac, br. 202., Zbornik izlaganja s okruglog stola, 28.9.2011. URL:
https://issuu.com/midnightrider/docs/bobovac202_prilog/10 str. 10-13 (3.8.2020.)

pogledaj.to „Rijetki domaći uspješni primjeri očuvanja industrijske baštine“ URL:
<http://pogledaj.to/arhitektura/rijetki-domaci-uspjesni-primjeri-ocuvanja-industrijske-bastine/>
 (4.8.2020.)

Radio Bobovac. „Kompaniju Eastern Mining napustio Miloš Mišo Bošnjaković“
 URL: <http://radiobobovac.com/portal/index.php/vijesti/ostalevijesti/item/3298-kompaniju-eastern-mining-napustio-milos-miso-bosnjakovic> (1.8.2020.)

Radio slobodna Evropa. „Industrijski kompleks u Essenu: Od rudnika uglja do turističkog čuda“ URL:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/industrijski-kompleks-u-essenu-od-rudnika-uglja-do-turistickog-cuda/24623790.html> (4.8.2020.)

Radio slobodna Evropa. „Razglednica iz Vareša: Grad koji je uspio sačuvati zajednički život.“
<https://www.slobodnaevropa.org/a/razglednica-iz-varesa/24935060.html> (4.8.2020.)

VIJEĆE MINISTARA BiH. Ministarstvo civilnih poslova. 2008. „Strategija kulturne politike u BiH“ URL: www.msb.gov.ba (4.8.2020.)